

Požega i Požeška kotlina tijekom 1941. godine

Jekić, Zoran

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:926778>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-20**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Diplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Zoran Jekić

Požega i Požeška kotlina tijekom 1941. godine

Diplomski rad

Mentorica: doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2018. godine

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Diplomski studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Zoran Jekić

Požega i Požeška kotlina tijekom 1941. godine

Diplomski rad

Znanstveno područje Humanističke znanosti, Znanstveno polje Povijest,
Znanstvena grana Hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentorica: doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2018. godine

SAŽETAK

U ovom su radu prikazane društvene, političke i ekonomske prilike u Požeškom kotaru tijekom 1941. godine. Rad se temelji na kombinaciji kronološkog i problemskog pristupa. Sagledavanje i analiza zbivanja bazirane su na obradi pojedinih tematskih cjelina, gdje se pokušavaju dati odgovori na neka još i danas sporna pitanja u dijelu historiografije Drugog svjetskog rata na spomenutom prostoru. Poblize se razmatra viktimologija etničkih skupina u Požeškom kotaru te uz nju vezanog pitanja o rijetkom spominjanju žrtava hrvatske nacionalnosti od strane ustaške vlasti, o pravom značenju pojma „četnik“ u službenoj i neslužbenoj frazeologiji toga dijela Slavonije i spornom postojanju četničkih organizacija. Razmatra se pitanje približnog broja prisilno iseljenih osoba srpske narodnosti posredstvom Sabirnog iseljeničko-useljeničkog logora u Požegi, krajnje negativne ocjene aktivnog sudjelovanja njemačke nacionalne manjine u ratnim zbivanjima 1941. godine te uloga požeškog svećenstva u pokatoličenju pravoslavnih. Analizira se stvaran utjecaj Komunističke partije na priključenje članova i simpatizera HSS-a partizanskom pokretu i suradnja požeškog ogranka KPH s grupom domobranskih časnika iz gradskog garnizona. Razmatranje navedene problematike uklopljeno je u opširniji narativni prikaz događaja iz prve ratne godine u Požeštini.

KLJUČNE RIJEČI: godina 1941., Požeški kotar, viktimologija, logor, Crkva, političke stranke, otpor

SADRŽAJ

UVOD.....	6
1. POŽEGA I OKOLICA PRED DRUGI SVJETSKI RAT.....	10
1.1. Političko-ekonomska situacija u Požeškom kotaru.....	10
1.2. Administrativno i kulturno središte nasuprot nerazvijenom selu.....	11
1.3. Stanovništvo Požeštine.....	12
2. POČETAK RATA.....	13
2.1. U predvečerje rata – obistinjeni strahovi.....	13
2.2. Razbijena jugoslavenska vojska.....	13
2.3. Uspostava ustaške vlasti.....	14
2.4. Organizacija vlasti.....	16
2.5. Stvaranje oružanih snaga NDH.....	17
2.6. Nova vlast i nove odredbe.....	19
2.7. Školstvo na udaru ustaškog režima.....	19
2.8. Širenje ustaških organizacija.....	21
3. PROMIDŽBA U SLUŽBI REŽIMA.....	22
3.1. Usmena promidžba.....	22
3.2. Tisak.....	23
4. PRAVO LICE USTAŠKE VLASTI.....	24
4.1. Zločini nad Hrvatima.....	24
4.2. Zločini nad srpskim (pravoslavnim) stanovništvom.....	25
4.2.1. Prethodna zapažanja.....	25
4.2.2. Progoni i likvidacije Srba.....	26
4.2.3. Raseljavanje/iseljavanje.....	30
4.2.4. Pokatoličavanje pravoslavnih.....	35
4.3. Stradanje požeških Židova.....	39
4.4. Romi na udaru vlasti.....	42
4.5. Nijemci Požeškog kotara.....	43

5. EKONOMSKE PRILIKE U POŽEŠKOM KOTARU NAKON PROGLAŠENJA NDH.....	48
6. RASPOLOŽENJE I REAKCIJE GRAĐANA – PASIVNI OTPOR	51
7. PROBLEMI STRANAKA POD USTAŠKOM VLAŠĆU.....	53
7.1. Nesnalaženje i raslojavanje HSS-a.....	53
7.2. Komunisti u previranjima.....	55
8. ORGANIZIRANI OTPOR I PRVA BORBENA DJELOVANJA.....	58
ZAKLJUČAK.....	65
LITERATURA.....	70
IZVORI.....	74

UVOD

Napad Sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. označio je početak rata na ovim prostorima, ali i raspad državne tvorevine koja je još od osnutka pokazivala brojne slabosti. Taj je događaj omogućio Hrvatskoj proglašenje neovisnosti. Velik dio hrvatskog naroda želio je samostalnost i neovisnost. Vjerovao je da će nova država biti ostvarenje njegovih želja i da će Hrvati konačno sami postati tvorcima i gospodarima vlastitog života (pri tome svjesno ili nesvjesno zanemarujući činjenicu kako su na njezin nastanak utjecale Sile Osovine).

Tako je bilo i u Požeškom kotaru. Da bi slika o tom dijelu zavičajne povijesti 1941. godine bila potpuna, trebalo je istražiti sve aspekte na kojima se temeljila novouspostavljena državna vlast, njezin utjecaj na politička, ekonomska, kulturna i međunacionalna zbivanja, okolnosti u kojima su se događaji odvijali te probleme s kojima se susretalo politički, ekonomski i nacionalno vrlo heterogeno stanovništvo Požeštine.

Iako su osnovni koncept djelovanja vlasti i reakcija stanovništva na ratna zbivanja donekle slični u svim područjima tadašnje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), požeški je kraj imao određene posebnosti: spomenutu nacionalnu i vjersku heterogenost unutar gotovo svih brojnih naselja (osim zapadnog i djelomično istočnog, podgorskog i gorskog dijela Kotara, nastanjenog gotovo isključivo Srbima), specifičan geografski položaj (zavala okružena vijencem relativno visokih gora u ravničarskom prostoru Slavonije) koji je utjecao na raspored i organizaciju oružanih snaga, nepovezanost ili otežanu prometnu komunikaciju između grada i udaljenijih naselja.

Požeški kraj 1941. godine nisu obilježila masovna ubojstva srpskog stanovništva kao u nekim područjima Banovine, Korduna i Like te brza reakcija ogranaka Komunističke partije Hrvatske (KPH) u organiziranju i provođenju masovnijeg otpora ustaškoj vlasti. Na relativno malom prostoru od oko 1 250 km² bilo je, uz požeški garnizon sa skoro 3 000 pripadnika Hrvatskih oružanih snaga, čak 15 manjih garnizona u kojima su bile smještene jedinice Wehrmachta, Njemačke narodne skupine, domobrana, ustaša, oružnika i policije. Takva koncentracija snaga na malom prostoru u početku je onemogućavala, a kasnije znatno otežavala provedbu oružanog otpora. Značajno je i to da jezgra antifašističkog, partizanskog otpora nije bila u gradu, nego u nekolicini podgorskih sela u zapadnom i sjeveroistočnom dijelu Kotara.

Sve su te činjenice utjecale na specifičan tijek zbivanja u Požeštini 1941. godine. Zato je cilj ovoga rada prikazati i obrazložiti zbivanja, njihove uzroke i posljedice te izložiti moguće

(vlastite) odgovore na pitanja koja su mi predstavljala izazov, a konkretan odgovor na njih do sada nisam našao.

Tematiku ovoga rada nisam zamišljao kao narativ koji, držeći se kronologije, „prepričava“ zbivanja u požeškom kraju 1941. godine. Iako je narativni okvir neizbježan zbog kontinuiteta zbivanja i ocrtavanja konteksta radi lakšeg razumijevanja, želio sam se usredotočiti na analizu, sintezu i argumentaciju uzroka i posljedica zbivanja te pokušati rasvijetliti neka pitanja koja su mi bila sporna, a činila su mi se značajnima za ocjenu cjelokupnih događanja prve ratne godine u Požeškom kotaru. Čitajući literaturu o tom razdoblju zapazio sam da se prilično malo raspravlja o stradanjima Hrvata Požeštine od ustaške vlasti kao „žrtava fašističkog terora“ (u radu se osvrćem i na tu sintagmu). Posebno me zanimalo (ne)postojanje četničkih organizacija na području Požeškog kotara i olaka upotreba pojma „četnik“ na samom početku Drugog svjetskog rata. U vezi s progonom i deportacijom srpskog stanovništva spominjale su se različite brojke pa sam se zapitao pretjeruje li se možda u bilo kojem smislu s brojem prognanih i deportiranih. Posebno sam značajnom smatrao ulogu svećenstva požeškog kraja pri pokatoličavanju pravoslavnih koja je, gotovo bez izuzetka, u literaturi i van nje ocjenjivana krajnje negativno. Oduvijek oprezan prema krajnostima, želio sam istražiti je li bilo stvarne osnove za skoro jednoglasnu sotonizaciju njemačkih žitelja Požeštine ili se radi o generalizaciji, kada se pojedinačni slučajevi uzimaju kao obrazac. Često je isticano kako je u priključenju članova i pristaša Hrvatske seljačke stranke (HSS-a) partizanskom pokretu najvažniju ulogu imala Komunistička partija pa me zanimalo jesu li se i u kojoj mjeri nekadašnji HSS-ovci i njihovi pristaše transformirali glede svoje ideologije. U nekoliko sam navrata čuo i pročitao kako su partizani požeškog kraja hvalili domobrane, dok se u mnogim drugim krajevima Hrvatske, iz partizanske perspektive, na njih gledalo s podsmijehom ili s manje ili više otvorenim neprijateljstvom. Zašto je ovdje bilo drugačije?

Sva su me navedena pitanja potaknula na intenzivno traganje za odgovorima. No, pregledana i pročitana literatura nije uvijek pružila zadovoljavajuća objašnjenja. Problem najčešće nije bio u samim zbivanjima (koja su dokumentirana), nego u njihovoj interpretaciji. Većina autora pronađene i korištene literature direktni su sudionici ili suvremenici spomenutih zbivanja, što uglavnom dovodi do identifikacije autora s jednom od zaraćenih strana. Treba naglasiti da su njihova razmišljanja najčešće publicističkog, a ne historiografskog karaktera. Zbog toga su si dopustili eventualno slobodniji (a to skoro uvijek znači subjektivniji) pristup. Osim toga, pisanje autora treba promatrati u vremenskom kontekstu. Većina je publikacija pisana i izdana 1960-ih i 1970-ih godina, kada se o utjecaju KPH na stanovništvo i o partizanskom pokretu moralo pisati isključivo afirmativno. Sve je drugo podvrgnuto sumnji, a nerijetko i sotonizaciji bez konkretnih

dokaza (pogotovo kada je npr. riječ o djelovanju Njemačke narodne skupine). Zbog toga su mi glavni oslonac u pisanju rada i glavna potvrda činjenica bili izvori – arhivska građa (zapisnici, presude, izvješća, okružnice), tiskovine iz 1941. godine (*Hrvatski narod, Narodne novine, Vihor – hrvatska riječ požeške kotline*) te dokumentirani i potpisani iskazi svjedoka (npr. glede pokatoličavanja pravoslavnog stanovništva). Tako mogu reći da mi je literatura predstavljala narativni okvir, ali se argumentacija, analiza i sinteza temelje na konkretnoj historiografskoj dokumentaciji. To objašnjava i velik broj podnožnih bilježaka koje potvrđuju vjerodostojnost iznesenih tvrdnji.

U tematiku ovoga rada uvodi poglavlje o Požegi i Požeškom kotaru neposredno pred početak Drugog svjetskog rata. Pružen je kraći pregled političke i ekonomske situacije na tom području, pri čemu su istaknute sličnosti i razlike na relaciji selo-grad te značajke kulturnog, vjerskog i svakodnevnog života u Požeštini. Izneseni su podaci o broju i ekonomskoj strukturi stanovništva te o međunacionalnim odnosima u tom nacionalno izuzetno heterogenom dijelu zapadne Slavonije. U drugom se poglavlju ističu političke prilike u samo „predvečerje“ rata – osvješćivanje građana i njihovo političko raspoloženje. Dan je osvrt na raspad jugoslavenske vojske na samom početku rata i posljedice koje su olakšale uspostavu ustaške vlasti u Kotaru. Uz to se vezuje kratak pregled prijeratnog razvoja ustaškog i križarskog pokreta u Požeštini. Najveći je dio poglavlja posvećen organizaciji ustaške vlasti u Kotaru – pregledu novostvorenih institucija te podacima o formiranju i razvoju oružanih snaga NDH. U potpoglavljima se ističu prva djelovanja nove vlasti – razne restriktivne odredbe te reakcije građana. Posebno je potpoglavlje posvećeno školstvu pod udarom ustaškog režima te jačanju i širenju ustaških organizacija. U trećem se poglavlju ukazuje na tijek i utjecaj ustaške promidžbe na stanovništvo (govora, javnih istupa, tiska). Središnji dio rada, s naslovom *Pravo lice ustaške vlasti*, proučava viktimologiju stanovništva Požeštine polazeći od nacionalnih, vjerskih i rasnih odrednica. Zbog specifičnog položaja i postupaka vlasti prema srpsko-pravoslavnom stanovništvu, viktimologiji toga naroda posvećena su tri potpoglavlja: o teroru (uhićenjima, zlostavljanjima, ubojstvima), raseljavanju/iseljavanju, gdje je u središtu zbivanja Sabirni iseljeničko/useljenički logor u Požegi te o pokatoličavanju pravoslavnih. U posebnim su poglavljima dani osvrti na stradanja Hrvata, Židova i Roma Požeškog kotara. Analiziran je i položaj Nijemaca Požeštine kao spornog elementa u sagledavanju zbivanja vezanih uz uspostavu i učvršćenje ustaške vlasti. U petom se poglavlju opisuju ekonomske prilike u Požeškom kotaru tijekom 1941. godine i reakcije stanovništva na sve teže životne uvjete. Na to se izravno nadovezuje šesto poglavlje o oblicima sve češćeg pružanja pasivnog otpora. U sedmom se poglavlju prati položaj dviju za to područje najvažnijih političkih

stranaka: HSS-a i KPH. U potpoglavljima se ukazuje na nesnalaženje i raslojavanje HSS-a te na raspad i otežanu konsolidaciju ogranaka KPH u Požeškom kotaru. Naglasak na tim dvjema strankama uvod je u zadnje, osmo poglavlje: organiziranje aktivnog otpora i prva borbena djelovanja u Požeštini potkraj 1941. godine.

Zbivanja u Požeškom kotaru tijekom prve ratne godine nastojao sam analizirati kronološkim slijedom, no to nije bilo uvijek i u potpunosti moguće. Neki su problemi bili stalno prisutni, neka su zbivanja zahtijevala paralelno predočavanje, usporedbu i analizu pa sam kombinirao kronološki i problemski pristup. Sagledavanje i analiza svih zbivanja temelje se na zaokruženoj obradi pojedinih tematskih cjelina koje daju glavno obilježje strukturi teksta.

Ovaj rad nije i ne može biti konačna riječ o višeslojnoj i kompleksnoj problematici zbivanja u Požeškom kotaru 1941. godine. On je, uz općepoznate činjenice i moje viđenje nekih aspekata u prvoj ratnoj godini, samo jedna u nizu „kockica“ složenog mozaika zbivanja. Još uvijek postoje neka otvorena pitanja na koja će buduća istraživanja možda dati adekvatne odgovore.

1. POŽEGA I OKOLICA PRED DRUGI SVJETSKI RAT

1.1. Političko-ekonomska situacija u Požeškom kotaru

Mnogo nagomilanih a neriješenih ekonomskih, socijalnih i političkih problema i proturječja u monarhističkoj Jugoslaviji odražavalo se na društveno-ekonomska i politička zbivanja u Slavoniji pa tako i u Požeškoj kotlini. Bila su to najvećim dijelom pitanja privrednog razvoja, kulture i političkog sustava koji je trebao jamčiti osnovna prava i slobode svakom narodu. Postojeći politički sustav jugoslavenske države, izgrađen na principima centralizacije, ekonomskog iskorištavanja i nacionalne obespravljenosti nesrpskih naroda nije omogućavao rješavanje problema koji su sputavali razvoj čitave regije. Iako je Slavonija (a unutar nje i Požeška kotlina) spadala u relativno razvijenija područja Kraljevine Jugoslavije, ona je ipak bila izrazito poljoprivredno područje. Naglašeno agrarni karakter gospodarstva i brojno agrarno stanovništvo, slabije razvijene industrijske djelatnosti i nemogućnost te „industrije u povojima“ da zaposli višak radne snage sa sela bili su značajni problemi Požeške kotline. I u poljoprivredi i u industriji radni su uvjeti bili vrlo teški. Radno vrijeme šumskih radnika i nadničara trajalo je 14-16 sati. Niske plaće i nadnice, loši stambeni uvjeti i velika nezaposlenost postajali su sve izraženijima. U poljoprivredi je radilo preko 80% stanovnika Požeštine, ali su prinosi bili niski. Mala su gospodarstva, na kojima je živjelo i radilo 68% poljoprivrednog stanovništva ili 50% stanovništva Požeštine¹ bila prezadužena, s oskudnom mehanizacijom, suočena s niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda. Usprkos tome, Požeški je kotar bio među najrazvijenijima glede obrta, trgovine, ugostiteljstva i novčanog prometa.

Ekonomska moć i ključne pozicije u privredi bile su u rukama financijskog kapitala koncentriranog u gradu. On je pod kontrolom držao gradsku privredu, a u selima dijelom poljoprivredu i trgovinu (kreditiranjem, otkupom poljoprivrednih proizvoda, zadružnom i poljoprivrednom štedionicom, trgovinama mješovitom robom i sl.). Drugi su po ekonomskoj moći bili vlasnici manjih industrijskih i trgovačkih poduzeća, radnji i obrtničkih poduzeća, veleposjednici i bogatiji seljaci. Oni su ipak bili manjina. Veliku je većinu činilo seosko stanovništvo – bezemljaši, sitno i srednje seljaštvo te gradsko stanovništvo – radnici, službenici i sitni obrtnici.²

¹ Vladimir Leko, „Gospodarske prilike, uzroci i posljedice formiranja gospodarskih odnosa u poljoprivredi Kotara Slavonska Požega u periodu između dva rata“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941.*, Historijski institut Slavonije i Baranje (HISB), Slav. Brod i Općinski komitet SKH Slav. Požega, 1978., str. 24.

² Miodrag Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, HISB, Slav. Brod, 1981., str. 22.

1.2. Administrativno i kulturno središte nasuprot nerazvijenom selu

Uoči Drugog svjetskog rata Požega je imala nešto manje od 9 tisuća stanovnika. Bila je administrativno-upravno središte na čitavom području Požeškog kotara odnosno općine Slavonska Požega koja je zauzimala površinu od oko 1 250 km².³ Grad je od davnina bio kulturno, administrativno i trgovačko središte. U njemu je između dvaju svjetskih ratova bilo Sresko načelstvo (Kotarska oblast), Sudbeni stol (Okružni sud), Sreski sud (Kotarski odnosno Općinski sud) i Financijska direkcija (Porezna uprava). Veliki mjesečni te prigodni stočni i robni sajmovi (vašari) privlačili su u Požegu značajan broj trgovaca i davali joj još veće značenje. Mnogi su trgovci i nakupci, dolazeći iz drugih krajeva, često ostavljali znatnije svote novca u vidu poreza i drugih oblika potrošnje. Bile su jake i organizacije za otkup žitarica.

Ipak, Požega je bila samo mali grad „utopljen“ u moru manjih i većih sela. Relativno jak patrijarhalni odgoj utjecao je, između ostaloga, na shvaćanje većine seoskog stanovništva da jedinu egzistenciju vidi u životu na selu. Postojali su i objektivni razlozi – slabije obrazovanje te malobrojne i nedovoljno razvijene industrijske djelatnosti pa su se teško mogli zaposliti u gradu. Njihov je kulturno-zabavni život bio siromašan. Za razliku od Požege, relativno ispunjene različitim kulturnim, zabavnim i sportskim sadržajima, udrugama i organizacijama koje su osmišljavale i unaprjeđivale takav život, na selu gotovo da nije bilo takvih sadržaja. Ni u jednom selu nije npr. postojala kino-dvorana, a novine se moglo nabaviti samo u gradu. I sportski je život bio slab jer nije bilo ni vremena ni pogodnih terena. Ipak, neki autori⁴ tvrde da je prije Drugog svjetskog rata Komunistička partija preko ogranaka „Seljačke sloge“ i „Seljačkog kola“ organizirala manifestacije poput „Praznika žetve“ i sličnih priredbi. One su se skoro uvijek pretvarale u političke govore koje su držali predstavnici komunista, HSS-a i Samostalne demokratske stranke (SDS-a). U Sloboštini je 1939. godine osnovana čitaonica koja je raspolagala solidnim brojem knjiga te knjižnica na Zvečevu. U selima oko Čečavca između 1939. i 1941. godine uspješno je djelovala streljačka družina. U njezinom su sklopu izvođene sportske igre i lakoatletska natjecanja te obuka iz sanitetske službe – bolnički tečajevi na kojima se obučavalo pružanje prve pomoći.

³ Stevo Milanović, „Narodnooslobodilački odbori kao prvi oblici narodne vlasti na sjeverozapadnom kraju Požeškog kotara (1941. – 1945.)“, u: *Požeška kotlina u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 156.

⁴ Miodrag Bjelić, „Neka pitanja o radu političkih partija u Požeškoj kotlini pred Drugi svjetski rat s posebnim osvrtom na zapadni dio Kotara“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941.*, HISB, 1978., str. 271.

Mladež se uglavnom okupljala po gostionicama i ledinama. Redovito se odlazilo u crkvu i na večernja posijela. Kirvaji i razne svetkovine bili su pogodna prilika za okupljanje mladih iz nekoliko sela, gdje su se sklapala poznanstva i prijateljstva.⁵

1.3. Stanovništvo Požeštine

U Kotaru Slav. Požega živjelo je 1941. godine oko 72 tisuće stanovnika: 66 % Hrvata, 24 % Srba, 3,9 % Nijemaca, 3,1 % Čeha, 1,6 % Slovaka, 0,6 % Mađara, 0,4 % Talijana i 0,4 % ostalih – dakle, izrazito heterogenog stanovništva.⁶ Neriješeno nacionalno pitanje (i na državnoj i na lokalnoj razini), posebice Hrvata kao najbrojnijeg naroda, dovelo je do sve većeg zaoštavanja međunacionalnih odnosa, naročito između Hrvata i Srba. Tomu je doprinisilo i ponašanje dijela njemačkog stanovništva. Ono je, kako se rat približavao, sve aktivnije zagovaralo i djelovalo na provođenju njemačke politike.⁷

Nakon stvaranja Banovine Hrvatske odnosi Hrvata i Srba dodatno su se pogoršali. Nezadovoljne sporazumom Cvetković-Maček, srpske su stranke potencirale položaj Srba u novostvorenoj hrvatskoj političkoj jedinici. Nasuprot njima, HSS je, kao najjača hrvatska stranka, nastojao sačuvati stečene pozicije, smatrajući Banovinu Hrvatsku tek prvom fazom rješavanja hrvatskog pitanja. Tu je bio značajan i utjecaj frankovaca. Oni su, infiltrirani u HSS i koristeći teškoće u kojima se stranka našla, tvrdili kako je probleme u Hrvatskoj moguće riješiti samo u uvjetima samostalne hrvatske države.⁸

⁵ Đuro Fumić, „Istočni dio Požeške kotline u NOB-u 1941. – 1945.“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 121.

⁶ Zdravko Tomac, *Ekonomska struktura Slavonije pred Drugi svjetski rat*, HISB, Zbornik 3/1965., str. 21.

⁷ Zdravko Krnić, Srećko Ljubljenović, C. Tomljenović, *Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH*, u: *Zbornik 1*, HISB, 1963., str. 8.

⁸ Ivan Jelić, *O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima i u Banovini Hrvatskoj*, HISB, Zbornik 3/1963., str. 147.

2. POČETAK RATA

2.1. U predvečerje rata – obistinjeni strahovi

Početak 1941. godine već se slutila neizbježnost nadirućeg rata. To je postajalo jasno i onim građanima koji su govorili da imaju važnijeg posla od politike, a njome neka se bavi onaj tko nema drugih briga. Obzirom da su Sile Osovine do tada bile okupirale nekoliko zemalja i da se rat sve više širio, polako je dolazilo do političkog buđenja i razbijanja apolitičnosti. Što se rat više približavao granicama Kraljevine Jugoslavije, požeški su frankovci postajali sve agresivnijima. Po zidovima kuća, posebice na glavnom trgu, sve su češće ispisivali parole „ŽAP!“ („Živio Ante Pavelić!“), „Dolje Jugoslavija!“ i sl. Počeli su vršiti razne šovinističke ispade i provoditi noćne akcije u kojima su razbijali prozore na kućama i radnjama pojedinih Srba i Židova. Beogradske demonstracije od 27. ožujka 1941. povodom potpisivanja pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, požeški su komunisti i dio građana dočekali sa simpatijom, ali bez organiziranih javnih manifestacija. Neki su komunisti i njihovi pristaše ispisali po gradu i nekim selima parole „Bolje rat nego pakt!“, „Tražimo vojni savez sa SSSR-om!“, „Dolje krvavi režim Cvetković-Maček!“ i druge. Toga je dana došlo i do fizičkog obračuna između članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-evaca) i frankovaca jer su SKOJ-evci demolirali prostorije organizacije križara u kojima su se okupljali frankovci.⁹

2.2. Razbijena jugoslavenska vojska

Napad Sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941., njihovo brzo napredovanje i okupacija zemlje u svega nekoliko dana bez većeg otpora osvijestili su i onaj najmalobrojniji dio građana koji su još živjeli u iluzijama monolitnosti, snage dotadašnjeg režima i njegove obrambene sposobnosti. Bezuvjetna je kapitulacija potpisana 17. travnja 1941. Vojnici i časnici završili su uglavnom u zarobljeništvu, osim Hrvata i pripadnika nekih nacionalnih manjina (Čeha, Slovaka, Mađara). Zarobljenišтво su izbjegli samo oni koji su za vrijeme kapitulacije napustili svoje jedinice i otišli kućama te oni koji tijekom mobilizacije nisu raspoređeni i stigli u svoje jedinice.¹⁰ Jedan od uzroka tako lake kapitulacije i razbijanja vojske bila je i činjenica da su njezine jedinice činili

⁹ Ilija Rikanović, „Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 19.

¹⁰ Stjepan Brlošić, *Đakovština u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, Skupština općine Đakovo, 1986., str. 49.

ljudi različitih političkih uvjerenja. Među njima je bilo pristaša HSS-a, Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ-a), SDS-a, proustaški orijentiranih pojedinaca i komunista.

Obranu Slavonije prema Mađarskoj trebao je voditi 43. pješački puk s garnizonom u Slavonskoj Požegi. Taj je puk na dan napada na Jugoslaviju krenuo prema Dravi, no neposredno po prelasku Papuka i Krndije vojska se jednostavno raspala. Dezertirali su časnici (uglavnom članovi i pristaše HSS-a) te nekoliko pročetnički nastrojenih skupina. Tako je i politička obojenost jugoslavenske vojske doprinijela njezinom raspadu.¹¹

2.3. Uspostava ustaške vlasti

Ulazak Nijemaca u Požegu i proglašenje novouspostavljene NDH njihovi su simpatizeri dočekali zastavama i transparentima dobrodošlice. No mnogi od tih što su tako radosno došli pozdraviti novu hrvatsku vlast, u svojoj iskrenoj želji za vlastitom državom, nisu ni slutili da idu ususret jednom od najtežih razdoblja novije hrvatske povijesti.

Naime, temeljno pitanje ustaške koncepcije NDH bilo je pitanje nacionalne i rasne politike. Osnovni je cilj takve politike bilo stvaranje „čistog hrvatskog životnog prostora“ koji bi omogućio opstanak „čiste hrvatske nacije“. Uvjet za to bilo je istrebljenje Srba i Židova, „najvećih neprijatelja hrvatskog naroda“.¹² Takva će politika biti legalizirana stvaranjem posebnog kaznenog zakonodavstva i odgovarajućih ustanova.

U Kotaru Slavonija Požega djelovanje ustaškog pokreta počelo se osjećati još 1934. godine. Tada je najjači utjecaj na Hrvate imala HSS. Ocijenivši da će kroz nju najuspješnije djelovati, frankovačko-ustaška skupina iskoristila je ideološka razmimoilaženja u HSS-u, infiltrirala se u tu stranku i čak preuzela neke funkcije. Sve su glasnijima postajali frankovci Krešimir Kišpatić (budući logornik), Ivan Koščak, Slavko Pipinić, Marko Šimac i Vlado Grladinović.¹³ Dolaskom u Požegu župnika Franje Pipinića 1935. godine pokrenut je rad križarske organizacije. Ona je, osim u Požegi, aktivno djelovala u Pleternici, Jakšiću i Brestovcu pa je formirana organizacija *Orli*. Ona je imala vrlo jaku podršku jednog dijela svećenstva koji je radio na okupljanju mladeži i širenju frankovačke ideologije. Među križarima je bio veoma zapažen rad Krešimira Kišpatića, frankovca ubačenog u Kotarski odbor HSS-a. On je, koristeći se sporazumom Cvetković-Maček o uspostavi

¹¹ Zdravko Krnić, *Slavonija 1941.*, MOO SUBNOR Zajednice općina Osijek, Osijek, 1978., str. 58.

¹² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, SN Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977., str. 158.

¹³ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 24.

Banovine Hrvatske, javno govorio kako je Maček izdao hrvatski narod i seljaštvo.¹⁴ Rad križara bio je naročito intenzivan od 1936. godine. To se dokazalo dolaskom ustaša na vlast, kada je veći dio članova te organizacije pristupio ustaškim oružanim formacijama.

Požeški su se ustaše aktivirali odmah po proglašenju NDH. Uz pomoć građanske zaštite preuzeli su redarstvo, željeznicu, poštu, oružništvo, gimnaziju i požešku vojarnu. Utemeljili su Ustaški stan na čelu s Krešimirom Kišpatićem, a na području Kotara, uz pomoć Seljačke zaštite, preuzeli su područne općine i oružničke postaje. Formirali su malobrojne ustaške odrede. U početku su ih sačinjavali ekstremistički orijentirani pojedinci, često željni bogaćenja i vlasti. Međutim sve do dolaska Stierove ustaške bojne iz Osijeka u srpnju 1941., koja je došla radi osiguranja Sabirnog useljeničko-iseljeničkog logora u Požegi, na području Požeškog kotara nije postojala regularna ustaška formacija.¹⁵ Ti su početni ustaški odredi, sastavljeni od ustaša, Zaštite, dijela Redarstva i Oružništva, razoružavali pripadnike jugoslavenske vojske, sačekujući ih na prilazima gradu i selima. Izgleda da su na to tjerani i neki građani jer postoji izvješće da se „Božidar Malčić, zapovjednik Ustaškog stana u Ljeskovici, suprotstavio zahtjevu radnika da im se isplati zarada za travanj zato što se nisu odazvali pozivu da sudjeluju u razoružavanju jugoslavenske vojske“.¹⁶

Noću od 10./11. travnja malobrojni časnici u požeškoj vojarni koji još nisu bili zarobljeni, digli su u znak protesta protiv proglašenja NDH u zrak vojnu barutanu, skladište streljiva i opreme.¹⁷ Iako je taj čin možda imao izvjestan moralni učinak, to je u požeškom kraju bio jedini znak otpora nekada hvaljene vojske bivše države. Već sutradan ustaše su upali u vojarnu te razoružali časnike i vojnike. Vojnici i časnici srpske narodnosti otpremani su u logore, a potom u zarobljeništvo u Njemačku.¹⁸

Njemačka komanda divizije objavila je 29. travnja proglas da se svi Srbi koji su u Prvom svjetskom ratu pripadali jugoslavenskoj vojsci moraju do 15. svibnja prijaviti kod načelnika mjesta

¹⁴ Stanko Radovanović, „Političke i ekonomske prilike te razvoj partijske organizacije na istočnom dijelu Kotara Slav. Požega“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941. godine*, HISB, 1978., str. 265.

¹⁵ Nikola Cvjetković, „Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 108.

¹⁶ Povijesni arhiv Slavonika Požega (dalje: PASP), *Dopis Ustaškog stana u Ljeskovici Kotarskom predstojništvu u Požegi*, bez broja, 5. svibnja 1941.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina (ZKRZ), *Glavni urudžbeni zapisnik br. 1892/45*, k – 7.

da bi se njihova imena unijela u spisak. Nakon toga su se morali javljati načelniku u češćim vremenskim razmacima (koje određuje najbliža njemačka komanda).¹⁹

2.4. Organizacija vlasti

Odmah po proglašenju NDH ustaše su od državnog aparata Banovine Hrvatske počeli preuzimati vlast. Pri tome su se posebno istaknuli spomenuti prijeratni frankovci, našavši se na čelu skoro svih institucija u gradu i Kotaru.²⁰ Osnovno upravno administrativno ustrojstvo u biti je ostalo isto kao i prije sloma Jugoslavije. Osnovu su činile općine s općinskim poglavarstvima i kotari s kotarskim poglavarstvima, a od lipnja 1941. i Velike župe kao nove institucije vlasti. Požeški je kotar pripao Velikoj župi Livac-Zapolje sa sjedištem u Novoj Gradiški. Utemeljeno je Gradsko poglavarstvo u Požegi te niz općinskih poglavarstava na čelu s povjerenicima. Na području Kotara organizirano je sedam oružničkih postaja čiji je osnovni zadatak bio držati pod stegom stanovnike Kotara. U gradu je uspostavljeno i Predstojništvo gradskog redarstva. Ono je, uz logor u Požegi i ustaške tabore na području Kotara, bilo policijska institucija koja je uhićivala i zlostavljala protuustaški orijentirane građane.²¹ U ostvarivanju svojih ciljeva ustaše su imali jak oslonac u Mačekovoj Građanskoj i Seljačkoj zaštiti. Osim što je Zaštita aktivno sudjelovala u razoružavanju jugoslavenske vojske, stavila se na raspolaganje pri organizaciji ustaške vlasti. Veći broj pripadnika odazvao se formiranju ustaških tabora i pripremni bojni.²²

Već prvih dana po proglašenju NDH ustaške su vlasti u svoju službu počele uključivati policiju i žandarmeriju. Posebnu su pomoć ustašama pružili predstavnici vojne i civilne vlasti – pukovnik Alfred Šimek, komandant Vojnog okruga Slav. Požega i Milivoj Ašner, ravnatelj policije. Oni su se na samom početku rata dogovorili s ustašama o razoružavanju jugoslavenske vojske i uspostavi vlasti u gradu.²³

Zbog velikog broja sela u Požeškom kotaru i malog broja ustaša u taborima i oružnika u oružničkim postajama, sredinom 1941. stvaraju se formacije vojno-političkog karaktera: tzv. pouzdanici. Birale su ih sve oružničke postaje u suradnji s ustaškim taborima. No pri tom je izboru bilo teškoća glede broja i pouzdanosti (!) izabranih. Naime, nekoliko stotina izabranih pouzdanika uglavnom je pripadalo prijeratnom HSS-u pa ustaše u njih nisu imali potpuno povjerenje. Oni su

¹⁹ Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji (dalje: Građa), knjiga 1, *Proglas Komande divizije*, str. 12.

²⁰ *Hrvatski narod*, br. 118., 12. lipnja 1941.

²¹ N. Cvjetković, *Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine*, str. 107. – 108.

²² M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 27.

²³ Z. Krnić, *Slavonija 1941.*, str. 61.

trebali poslužiti kao pomoć oružnicima i ustašama u blokiranju srpskih sela i za druge oblike terora nad stanovništvom. Nepovjerenje se pokazalo opravdanim: samo je dio pouzdanika izvršavao svoje zadatke. Dio njih kasnije se priključio partizanskom pokretu.²⁴

2.5. Stvaranje oružanih snaga NDH

Poslije kapitulacije Jugoslavije Slavoniju su okupirale njemačke trupe iz sastava 718. njemačke pješadijske divizije, uz nekoliko pozadinskih bataljuna i jedinica Gestapoa i SS-a, s glavnim stožerom u Osijeku. Obavještajnu su službu imale u svim slavonskim gradovima.²⁵

Stvaranje oružanih snaga NDH započelo je objavom Kvaternikove Naredbe o osnivanju vojske i mornarice Države Hrvatske od 10. travnja 1941. Tom je naredbom pripadnicima hrvatske vojske i mornarice proglasio sve Hrvate oficire, podoficire i vojnike bivše jugoslavenske vojske svih rodova, bili oni aktivni ili pričuvni, ako su 1. studenog 1918. bili zavičajni u ma kojoj općini sadašnje NDH ili čiji su očevi toga dana bili zavičajni na njezinom području.²⁶

Oružane snage NDH činilo je Hrvatsko domobranstvo, Ustaška vojnica i Hrvatsko oružništvo. Domobranstvo je popunjavano uglavnom redovnom mobilizacijom po sili zakona te je smatrano glavnim osloncem Hrvatskih oružanih snaga. Spomenutom je naredbom predviđeno stvaranje Domobranskog garnizona u Požegi od 800 ljudi. Tako je Požega postala jednim od najjačih garnizona Oružanih snaga NDH u Slavoniji. O tome postoji bilješka: „21. travnja u Požegu je stigla jedinica jačine 800 vojnika, koja je izdala proglas o preuzimanju vojne uprave u gradu. Naređuje se da se mjesne vlasti i stanovnici pokoravaju naredbama Ortskomandanture.“ Usput je zabilježeno da su njemačke motorizirane ophodnje toga dana obilazile grad i okolna sela, ali nisu uznemiravale stanovništvo.²⁷

U Požegi je sjedište imao 5. domobranski pješački puk, a uz njega su još bili posadni bataljun i posadno zapovjedništvo. Veliki prostor vojarnje pogodio je tome da Požega postane značajnim sjedištem veze. Tu je bila Dojavna škola (škola veze), Drugi dojavni bataljun i tehničko skladište. Tako je u požeškoj vojarni krajem 1941. godine bilo 2 900 domobranskih vojnika.²⁸ U Požeškom je kotaru bilo još nekoliko, iako puno manjih garnizona: u Pleternici, Kutjevu, Bektežu, Kuli,

²⁴ N. Cvjetković, *Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine*, str. 109.

²⁵ Ivan Mišković, „Razvoj NOV i specifičnosti ratovanja u Slavoniji“, u: *Slavonija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, HISB, Slav. Brod, 1967., str. 35.

²⁶ Građa, knjiga 1, str. 12.

²⁷ PASP – *Povjerljivi spisi*, dok. 31/41

²⁸ Jefro Šašić, „Operativni značaj Slavonije i Požeške kotline“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 243.

Jakšiću, Poreču, Čaglinu, Ljeskovici, Vetovu, Kaptolu, Velikoj, Tornju, Brestovcu, Vilić Selu i Kamenskoj. U njima su bile smještene jedinice Wehrmachta, Njemačke narodne skupine, ustaša, domobrana, oružnika i policije.²⁹

Stvaranjem Ustaške vojnice kao oružane vojne formacije ustaškog pokreta učinjeni su prvi konkretni koraci na utemeljenju i jačanju toga pokreta. To su bile posebne oružane jedinice izvan sastava vojne organizacije. Ustaška vojnica nije bila podređena Ministarstvu domobranstva, već Glavnom stožeru Ustaške vojnice, odnosno samom Paveliću. Na njezine se jedinice računalo kao na politički najpouzdaniju oružanu snagu. Stvorena je po uzoru na nacionalsocijalističke i fašističke jedinice, a imala je zadaću da pod parolom održavanja reda i mira vrši politički nadzor na svome području, služeći se svim sredstvima prisile. Prve regularne jedinice Ustaške vojnice formirane su u Požegi 11. svibnja 1941. godine.³⁰ U prvo su vrijeme bile u sastavu Osječke vojnice. U sastavu vojnice bilo je i Redarstvo, Ustaška obavještajna služba i Obrana. Te su službe formirane od žandarmerije Banovine Hrvatske – dio je službenika preuzet od policije Banovine, a drugi je regrutiran iz redova najpovjerljivijih ustaša.³¹

Ustaška narodna služba brzo se razvila u policijsku ustanovu s izuzetnim ovlastima. U njezinoj je nadležnosti bio brojna policijski kadar i specijalni agenti. Oni su organizirali svoje mreže i imali zavrbovane pojedince u nekim selima i ustanovama. Oni su, za materijalne i druge protuusluge, pratili „nepoćudne“ ljude i izvješćivali o njima požešku Ustašku nadzornu službu. Toj je službi navodno dopala u ruke policijska arhiva u kojoj su bili pohranjeni podaci o radu komunista i antifašista u Požeškom kotaru, ali i neki podaci o radu komunista širom Jugoslavije.³² Zato su ubrzo uslijedili progoni i uhićenja komunista i antifašista u Požeškom kotaru i Slavoniji. Priči o arhivi suprotstavio se komunistički dužnosnik Franjo Višinger tvrdnjom: „Stari Vodinelić, koji je radio u požeškoj policiji, spalio je svu kartoteku komunista i simpatizera 1941. godine prilikom napada Njemačke na Jugoslaviju.“³³

Oružništvo NDH u čitavoj je Slavoniji skoro u cijelosti formirano od žandarmerije Banovine Hrvatske. Sve do kraja kolovoza 1941. zadržalo je svoju raniju strukturu, unutarnju organizaciju i dislociranost postaja. Ono je bilo bitan dio Oružanih snaga NDH i imalo značajnu

²⁹ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 19.

³⁰ *Hrvatski narod*, br. 90, 13. svibnja 1941.

³¹ Z. Krnić, *Slavonija 1941.*, str. 71.

³² Građa, knjiga 1, *Saopćenje CK KPH sredinom lipnja 1941. o situaciji u zemlji*, str. 28.

³³ Iz diskusije Franje Višingera na simpoziju *Radnički pokret u Požeškoj kotlini između dva svjetska rata*, 22. i 23. travnja 1977. u Slav. Požegi.

ulogu u uspostavi ustaške vlasti i teroru nad neistomišljenicima. Na području Kotara Slavonska Požega bilo je osam oružničkih postaja.³⁴

2.6. Nova vlast i nove odredbe

Iz prijeratnog su državnog aparata ustaške vlasti otpustile službenike koje su smatrali sumnjivima i nedostojnima povjerenja, prije svega Srbe i Židove. Pošto je vodstvo HSS-a preko Uprave Banovine Hrvatske prije rata na važnije položaje u upravi, privredi, sudovima, žandarmerijskim postajama, školama i sl. bilo postavilo istaknute ljude, mnogi su od njih zadržali rukovodeće ili činovničke položaje u aparatu nove vlasti. Mnogi su članovi HSS-a (uglavnom naivno) dočekali uspostavu NDH kao ostvarenje svoje želje za hrvatskom državnošću. Zato su se, uz spomenute dužnosnike, stavili na raspolaganje ustaškoj civilnoj i vojnoj vlasti.³⁵ No za neke od njih „otrjeznjenje“ je došlo vrlo brzo.

Državni je vrh odmah požurio s donošenjem raznih odredbi. Po naređenju vlasti, 20. travnja počelo je evidentiranje mješovitih brakova između Hrvata i Srba,³⁶ što je bilo uvod u kasnije pritiske za pokatoličenje pravoslavnih. Prema Zakonskoj odredbi od 8. svibnja, sve su odlikovane osobe morale vratiti odličja koja su im dodijeljena za vrijeme Kraljevine Jugoslavije.³⁷ To je vjerojatno bila dobra prilika da se nositelji tih odličja obilježi kao sumnjive, nepoćudne ili opasne za novouspostavljeni režim. Dana 20. svibnja predstojništvo Gradskog redarstva u Požegi, uz suglasnost ustaškog povjerenika, obustavilo je i zabranilo rad organizacija i udruga koje nisu bile u skladu s njihovim ideološkim mjerilima: Židovskog gospojinskog dobrotvornog društva, Židovskog društva Chvre Kadisa, Srpske ženske dobrotvorne udruge, Socijalističkog kulturno-prosvjetnog društva, Saveza privatnih namještenika, Jugoslavenskog prosvjetnog ženskog društva, Udruženja rezervnih oficira, Radničkog humanog društva te Društva pučkog sveučilišta u Požegi.³⁸ U društvima kojima je odobren rad postavljeni su ustaški povjerenici, ali su iz njih isključeni Srbi, Židovi i oni koje se smatralo komunistima.

2.7. Školstvo na udaru ustaškog režima

Iz navedenoga se dobro vidi kako se već mjesec dana po uspostavi NDH život u Požeškom kotaru našao na udaru ustaškog režima. Koncem lipnja raspušten je HSS i niz organizacija koje su

³⁴ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 32.

³⁵ Isto, str. 30.

³⁶ PASP, dok. 16/41

³⁷ Isto, dok. 929/41

³⁸ Građa, knjiga 1, str. 20.

mu pripadale. Isto su tako dosljedno raspuštena i likvidirana srednjoškolska učenička društva u kojima su (po procjeni vlasti) djelovali nepoćudni učenici ili profesori. Ni srednje škole nisu mimoišli progoni i uhićenja. Profesori su bili redovito nadzirani. Oni odani režimu za to su nagrađivani boljim radnim mjestima i uvjetima. Tako je npr. 26. svibnja učitelj Josip Srđak premješten iz osnovne škole u Alilovcima na državnu mušku pučku školu „Petar Zrinski“ u Požegi, a ubrzo potom imenovan zamjenikom logornika ustaškog logora u Požegi.³⁹ Iz škola su uklanjani i učitelji „nepoćudne“ narodnosti: tako je 28. svibnja razriješen dužnosti učitelj u Čečavcu Radiša Tošić, rođen 1908. godine kod Užica u Srbiji, „budući da on kao strani državljanin (...) ne može više služiti u NDH“.⁴⁰ Mnogi su učitelji i profesori premješteni u druga mjesta, neki uhićeni ili prognani, pa se potkraj 1941. njihov broj gotovo prepolovio.⁴¹

Teror se provodio i nad učenicima. Popisani su učenici srpske narodnosti, a iz popisa su brisani Židovi. Tako su šovinizam i rasizam našli plodno tlo u pedagogiji i prosvjeti. Učenici nisu smjeli djelovati u izvanškolskim društvima, okupljati se u grupama na ulici i napuštati grad bez posebne dozvole. No izvjestan se broj srednjoškolaca nije mogao pomiriti s takvim stanjem. Često su bojkotirali naredbe, namjerno narušavali kućni red škole, izbjegavali sastanke Ustaške mladeži unatoč prijetnjama te javno izražavali neslaganje s režimom i načinom obrazovanja.⁴² Nije bilo bolje ni u osnovnim školama pa su mnogi roditelji prestali slati djecu u školu. Neke su osnovnoškolske zgrade pretvorene u bunkere ili vojarnje. Tako su Dječjačku pučku školu u Požegi vojnici držali sve do 1. kolovoza 1944.⁴³

Unatoč takvim prilikama, otvorene su brojne njemačke škole. Osim Požege, nove se njemačke škole otvaraju u mjestima: Alilovci, Ciglenik, Kaptol, Kula, Kutjevo, Grabarje, Tominovac, Požeški Mihaljevci, Rajsavac, Vetovo, Darkovac, Jakšić, Poreč, Treštanovci i Kuzmica.⁴⁴ Nastava je u svim njemačkim školama vršena po nastavnom planu koji je odredio Prosvjetni odsjek Njemačke narodne skupine. Poneki su učitelji došli iz Njemačke, ali oko polovice nastavnog kadra nije imalo potrebnu stručnu spremu.⁴⁵

³⁹ *Narodne novine*, br. 131, 25. lipnja 1941.

⁴⁰ PASP, dok. 1313/41

⁴¹ Filip Potrebica, „Gimnazija“, u: *Požega 1227. – 1977.*, Skupština općine Slav. Požega, 1977., str. 430.

⁴² Isto, str. 431.

⁴³ OŠ Julija Kempfa, Požega: *Spomenica škole za 1937./1938. godinu i dalje*

⁴⁴ *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 22, 8. studenog 1941.

⁴⁵ Z. Krnić, *Slavonija 1941.*, str. 79.

2.8. Širenje ustaških organizacija

Ustaše su usporedo s utemeljenjem i učvršćivanjem vlasti započeli s osnivanjem i širenjem svojih organizacija u gradu i na području Kotara. Tako su utemeljeni: Ustaša, Ženska ustaška loza i Ustaška mladež. Osim logornika i tabornika, imenovani su odjelni upravitelji za društveno-ekonomsku skrb, za zdravstvo, umjetnost, tjelesni odgoj, vojnu prednaobrazbu, radnu službu te rukovoditelji Starčevićeve mladeži, Ustaškog junaka i Ustaška uzdanice.⁴⁶

Ustašku jezgru u Požegi činili su visokoobrazovani ljudi (liječnici, profesori, suci, odvjetnici, bivši časnici, profesionalni policajci) pa je jasno da su sve službe i organizacije bile brzo osposobljene za zadatke koje im je postavljalo državno vodstvo. Ipak, pokušaj vlasti da u svakom selu gdje žive Hrvati osnuju navedene organizacije propao je u samom početku. Suzdržanost i oprez hrvatskog stanovništva prema politici NDH urodili su time da je općenitu podršku ustaškom pokretu dalo vrlo malo ljudi. Ni obećanja mladima da će služiti vojni rok u svome selu, ni dodjela uniforme i oružja, kao ni obećanja raznih pogodnosti, nisu u selima naišla na masovniji odaziv.⁴⁷ Hrvatski narod nije prihvatio ustaški pokret. Samo su najizrazitiji velikohrvatski i šovinistički opredijeljeni pojedinci ostali vjerni ustaštvu.

⁴⁶ *Hrvatski narod*, br. 175, 8. srpnja 1941.

⁴⁷ I. Rikanović, *Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini*, str. 27.

3. PROMIDŽBA U SLUŽBI REŽIMA

3.1. Usmena promidžba

Naglašavanjem „istovjetnosti“ seljačkog i ustaškog pokreta te proglašenjem Ante Pavelića nasljednikom Stjepana Radića, ustaška je promidžba pokušavala stvoriti uvjete za širu političku podršku svome režimu. Takva se akcija odvijala u okviru tzv. „Skupštinskog pokreta“ koji je započeo Pavelićevim govorom na Markovom trgu u Zagrebu 21. svibnja 1941.⁴⁸ Prvi takav skup u Požegi održan je 25. svibnja. Nazočilo mu je preko 4 000 ljudi, a govornici su bili Mladen Lorković, Aleksandar Seitz i Krešimir Kišpatić. Govori su bili prožeti pozivanjem na borbu protiv Srba, Židova i komunista kao najveće opasnosti za hrvatski narod. Mladen Lorković, ministar u NDH, izjavio je kako će „željeznom metlom počistiti takve ljude iz Požeške kotline.“⁴⁹ Dojmljiv broj ljudi na tom skupu nije bio odraz njihovog raspoloženja prema vlasti. Još prilikom pripreme skupa ustaše su upozoravali stanovništvo da će se voditi računa o onima koji ne dođu.

Osim skupova na kojima se pokušavalo potaknuti mržnju prema „neprijateljima“, ustaška je vlast objavljivala razne pozive kako bi vrbovala što više budućih pristaša. Tako je u kolovozu 1941. objavljen poziv za upisivanje u ustaški pokret. Njega su ustaše uporno željeli identificirati s političkim težnjama hrvatskog naroda. Apelirali su na nacionalne osjećaje ističući da svaki Hrvat mora biti ustaša. Siromašnim su seljacima obećavali da će dobiti zemlju ako se učlane u ustaški pokret.⁵⁰ Pozivu su se odazvala neka požeška građanska društva te mali dio gradskog i seoskog stanovništva. U isto je vrijeme logornik Ustaške mladeži uputio mladima poziv za okupljanje pa su imenovani dužnosnici muške i ženske Ustaške mladeži. Upućen je i javni poziv požeškim učiteljima i profesorima da kod mladih razvijaju „novi duh“. Bila je tu i prikrivena prijetnja da će se voditi računa o njihovom radu.⁵¹

Iz toga se može zaključiti da je rad Ustaške mladeži, kao najperspektivnije organizacije ustaškog pokreta, bio podvrgnut direktnoj prisili. Gradsko je poglavarstvo 14. studenog zaprijetilo kaznama roditeljima i poslodavcima koji zabranjuju svojoj djeci i šegrtima sudjelovanje u radu Ustaške mladeži.⁵²

⁴⁸ *Hrvatski narod*, br. 100, 22. svibnja 1941.

⁴⁹ Isto, br. 105, 26. svibnja 1941.

⁵⁰ N. Cvjetković, *Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine*, str. 109.

⁵¹ Isto.

⁵² PASP, *Zanatska komora*, spis 791/41

3.2. Tisak

Osim održavanja skupova po gradu i selima, sredstvo širenja ustaške promidžbe bio je i tisak. Još početkom listopada 1940. počeo je izlaziti tjednik *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline* (vlasnik, izdavač i odgovorni urednik Antun Kurtenhamer). U uvodniku s naslovom „Zašto izlazimo?“ list pobliže ne najavljuje svoju političku orijentaciju.⁵³ Međutim, tijekom vremena sve ga je više karakterizirao antikomunizam i pronacistička usmjerenost. Postupno je objavljivao sve više vijesti o Hitleru i Njemačkoj, a nakon 27. ožujka 1941. uz proglas kralja Petra II. donosi informacije o prvoj skupštini Društva prijatelja Njemačke u Slav. Požegi, održanoj 23. ožujka.⁵⁴ Odmah po uspostavi NDH list izlazi s euforičnom naslovnicom „Hrvatska je naša i Božja!“ U članku „Hrvatskim ustašama Požege“ pozdravlja tu tvorevinu i objavljuje informaciju o uspostavi ustaške vlasti u Slavonskoj Požegi, na čelu s Krešimirom Kišpatićem.⁵⁵

Osim komentara političke i društvene svakodnevice, u listu se tijekom 1941. godine slave pobjede Hitlerovih trupa nad Crvenom armijom, naglašavajući da je „boljševička neman na izdisaju“, ističući takve vijesti euforičnim i predugim podnaslovima, npr. „Slavom ovjenčana njemačka vojska kreće pobjedonosno prema Moskvi – Führer je daleko nadmašio samog Napoleona“. Novinar uz to ističe kako se i hrvatski sinovi bore protiv boljševizma.⁵⁶ List je također ustupio prostor za proslavu 19. obljetnice fašističke revolucije, „tog velikog djela genijalnog vođe Mussolinija“.⁵⁷

Vihor je, općenito, bio list koji se pobliže bavio temama iz Požeštine, donoseći i vijesti na razini čitave države te komentare važnijih zbivanja u svijetu. Listovi *Hrvatski narod* i *Narodne novine*, koji su bili državni, redovito su stizali u Požegu, s uređivačkom koncepcijom vrlo sličnom *Vihorovoj* – apologetikom ustaške vlasti i mržnjom prema svima koji su mislili drugačije.

⁵³ *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 1, 12. listopada 1940.

⁵⁴ Isto, br. 25, 28. ožujka 1941.

⁵⁵ Isto, br. 29, 24. travnja 1941.

⁵⁶ Isto, br. 59, 25. listopada 1941.

⁵⁷ Isto, br. 61, 8. studenog 1941.

4. PRAVO LICE USTAŠKE VLASTI

4.1. Zločini nad Hrvatima

Obzirom na broj i odnos prema žrtvama ustaškog režima, u literaturi koja se odnosi na područje Požeštine (a i drugih krajeva Hrvatske), najviše se, opravdano, ističu stradanja Srba i Židova kao primjer radikalnog šovinizma i rasizma. Hrvati su uvijek nekako u pozadini zbog manjeg broja žrtava režima kao „sretnici“ koje su u najvećoj mjeri mimoišli progoni, uhićenja i ubojstva, ne računajući komuniste. (Njih su ustaše nazivali izdajicama hrvatskog naroda koji su se prodali beogradskim srbokomunistima i ruskom boljševizmu).⁵⁸ No treba spomenuti sve Hrvate antifašiste koji nisu odobravali ustašku politiku pružajući aktivan ili pasivan otpor režimu, boreći se u partizanskim formacijama, pomažući partizanski pokret na razne neborbene načine, prihvaćajući izbjeglice i prikrivajući progonjene, često i po cijenu vlastitog života.

Na području Požeškog kotara ubijeno je u osam ratnih mjeseci 1941. godine 36 Hrvata – civila. Tako je, kao pristaša „jugoslavenstva i slavenstva“, u noći 18./19. travnja, „za opomenu ubijen umirovljeni požeški učitelj Ivan Trdić, prva žrtva hrvatske narodnosti.“⁵⁹ Represijama su podvrgavani i Hrvati koji su na bilo koji način pomagali Srbima ili su za to samo osumnjičeni. Tako je npr. zabilježeno: „26. travnja iz grada je protjerana Angelina Filipović, poslovođa u trgovini Antona Miloša, jer je optužena da okuplja Srbe i radi protiv poretka NDH.“⁶⁰ Bilo je opasno izraziti bilo kakve tendencije koje su asocirale na jugoslavenstvo: „27. rujna 1941. Antun Ciganović iz Alilovaca kažnjen je s 15 dana zatvora jer je na osnovi pritužbe nekih mještana bio projugoslavenski orijentiran.“⁶¹ Uhićivani su i Hrvati koji su bilo što rekli protiv režima: „19. srpnja uhićen je Đuro Grahovac iz Zdenkovca jer je psovao Poglavnika i ustaški režim.“⁶²

Vjerojatno se, glede relativno oskudnog spominjanja represija ustaške vlasti nad Hrvatima, radi o tome da su 1941., zbog masovnosti terora, Srbi i Židovi jednostavno morali biti u prvom planu. Osim toga, 1941. godina bila je u Požeškoj kotlini obilježena relativno kasnim priključivanjem Hrvata partizanskom pokretu (tek u kasnu jesen). Zbog toga se, osim uhićenja i relativno brzog puštanja na slobodu i pojedinačnih ubojstava „nepoćudnih“ Hrvata, njihovom stradanju na tom području ne posvećuje previše pozornosti.

⁵⁸ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 35.

⁵⁹ PASP, dok. 31/41

⁶⁰ Isto, dok. 118/41

⁶¹ Isto, dok. 12 615/41

⁶² Isto, dok. 8 879/41

4.2. Zločini nad srpskim (pravoslavnim) stanovništvom

4.2.1. Prethodna zapažanja

Sagledavajući viktimologiju požeškoga kraja 1941. godine u svrhu ovoga rada, uočio sam, neovisno o nacionalnosti žrtava i vrsti terora, sintagmu koju se još i danas može naći u literaturi, a koju smatram netočnom ili barem nepotpunom: „žrtve fašističkog terora“. Ona implicira da su teror vršili samo fašisti (ne i nacisti?!) pa je time zaobiđeno označavanje glavnih počinitelja zločina – ustaša. Nacističkog terora bilo je u požeškom kraju zapravo vrlo malo – Nijemci su uglavnom sudjelovali u oružanim borbama, i to nakon 1941. godine; u svakom slučaju daleko manje nego ustaškog. Kao što su tijekom i poslije rata neimenovani, prešućivani ili pravdani partizanski zločini (dvojbena sintagma „komunistički zločini“!), isto su se tako, osim rijetkih iznimki, spominjale žrtve „ustaškog“ terora. Ustaše su time zapravo bili zaštićeni jer nisu imenovani kao pravi počinitelji zločina.

Nakon proglašenja NDH, prve mjere terora nad srpskim stanovništvom u Slavoniji poduzete su na području Požeškog kotara. Žrtve su prije svega bili oni koji su u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bili politički eksponirani, a ustaše su ih nazivali četnicima. Uglavnom su to bili, barem u prvo vrijeme, prosrpski ili projugoslavenski orijentirani intelektualci, za koje je ustaška vlast smatrala da su se ogriješili o interese hrvatskog naroda i da su opasni za daljnji opstanak mlade hrvatske države.⁶³ Često se može pročitati kako je već 1941. godine u zapadnom dijelu Požeškog kotara (i nešto manje u istočnom) bilo organiziranih četničkih jedinica. Smatram da je glede četnika potrebno reći nešto do čega sam došao pažljivim iščitavanjem literature i arhivskih dokumenata: u Požeškom kotaru nikada nisu djelovale domaće četničke organizacije jer ih nije ni bilo. Bilo je, naravno, pročetnički orijentiranih ljudi, posebice u spomenutim dijelovima Kotara, ali se nikada nisu omasovili niti stvorili neku organizaciju.

I partizani i ustaše nikada nisu zanemarivali mogućnost da se u Požeškom kotaru pojave organizirane četničke jedinice iz drugih krajeva – ne samo u smislu borbenog djelovanja, nego i utjecaja na srpsko stanovništvo. Iz 1941. godine postoji izvještaj pješadijskog kapetana Žarka Milunovića komandantu Operativnih jedinica Jugoslavenskog četničkog odreda Bošku Todoroviću o organiziranju četničkih odreda u Hrvatskoj. Dio izvještaja glasi: „Uz pripomoć patriotskih elemenata iz Slavonije u Beogradu (izbjeglice) formirao sam Slavonski četnički odred,

⁶³ Miodrag Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2008., str. 16.

jačine oko 300 ljudi (izbjeglica, koji su mučeni i čiji su roditelji poubijani), od prilike po 30 četnika iz srezova Osijek, Našice, Slatina, Brod, Slav. Požega, Pakrac, Nova Gradiška. Operacijski prostor: Papuk – Psunj, Dilj-gora – Požeška gora – do rijeke Ilove – Bilogore.“⁶⁴ No do takve akcije nikada nije došlo.

Kada je počeo jačati partizanski pokret, bilo je četničkih agenata s drugih područja koji su različitim kanalima ubacivani na područje Požeškog kotara, često uz pomoć ustaške vlasti (Zapovijed četničkog majora Dušana Janjića: „Održavajte što bratskije veze s postojećim teritorijalnim komandama (ustaškim), jer ćete samo tako biti mirni i moći da organizujete taj rad“).⁶⁵ Nije čudna suradnja četničkog pokreta s ustašama jer su imali zajedničkog neprijatelja. Agenti su vršili četničku propagandu, vrbovali suradnike među stanovništvom na tada malom slobodnom dijelu podgorskog i gorskog dijela Kotara, naseljenog uglavnom Srbima. No, sve je to uglavnom bilo neuspješno. Četnicima (dakle, van organizacija Požeškog kotara!) priključivali su se samo pojedinci, i to ne uvijek iz ideoloških interesa: agenti su im čak obećavali napredovanje u njihovoj vojsci i činove.⁶⁶ Oni malobrojniji i istaknutiji prijeratni pročetnički nastrojani pojedinci već su s prvim progonima Srba u Kotaru pobjegli u Srbiju pa je utjecaj četničke ideologije među stanovništvom sve više slabio.

Ova će objašnjenja pomoći stvarnom razumijevanju pojma „četnik“ u daljnjem tekstu.

4.2.2. Progoni i likvidacije Srba

Već u prvim političkim nastupima ustaške su vlasti izražavale ekstremističku politiku prema Srbima. Protusrpske parole „Bjež’te psine preko Drine“, „Srbe na vrbe“ i sl. bile su glavni sadržaj zborova na kojima su govorili istaknuti predstavnici ustaške vlasti. Potičući na zločine, Mile Budak je u govoru u Gospiću ocrtao ustašku politiku prema Srbima istaknuvši poznatu parolu da trećinu Srba treba pobiti, trećinu raseliti, a trećinu prevesti u katoličku vjeru. Takav je postupak postao temeljem ustaške politike prema srpskom narodu u NDH.

Svoju su antisrpsku politiku ustaše opravdavali nužnošću ispravljanja posljedica 20-godišnje dominacije Srbije nad Hrvatskom. Jere Jareb smatra: „Radićeva i Mačekova mirotvorna i humana politika samo je izazivala prezir i posmijeh kod Srba. Ustaški pokret je trebao svima pokazati, da i Hrvati znadu rukovati oružjem kao i oni, i da na četničke zulume treba odgovoriti ustaškim

⁶⁴ Karlo Mrazović, „NOP u borbi protiv pokušaja stvaranja četničkih odreda“, u: *Slavonija u NOB*, HISB, 1966., str. 163.

⁶⁵ Isto, str. 163.

⁶⁶ Isto, str. 165.

protumjerama.“⁶⁷ No, ta „protumjera“ nije bila usmjerena samo na nekadašnje pripadnike jugoslavenskog državnog aparata, nego protiv srpskog naroda kao cjeline.

Za razliku od nekih područja Banovine, Korduna i Like, u požeškom kraju 1941. godine nije bilo masovnih zločina nad Srbima. Dapače, progoni i likvidacije obavljani su po brižljivo razrađenom planu i metodi. Te su godine svoje zločine ustaše nastojali vršiti u tajnosti. Akcije su provodili tako da su npr. istoga dana, u pojedinim međusobno udaljenim naseljima i općinama, ubijali troje do desetoro ljudi, uglavnom uglednijih, u njihovim kućama, obližnjim šumama i na oranicama. Tako je 18. travnja ubijeno dvoje Srba u samom gradu, četvoro u Bogdašiću (zapadni dio Kotara) i troje u Ratkovici (južni dio).⁶⁸ Zbog udaljenosti i loše povezanosti, za ta su ubojstva znali samo mještani. Vijesti su se sporo širile i zbog komunikacija koje su strogo nadzirale ustaške vlasti. One su uz to širile i razne dezinformacije o sudbini ubijenih ili odvedenih ljudi.⁶⁹

Takvi zločini ipak nisu mogli ostati neotkriveni. No ustaše su svoje postupke opravdavali raznim motivima. Za javnost su davani jedni, a za izvršitelje zločina drugi paragrafi i pravne upute. Ako bi se glede ubijenih ili „nestalih“ Srba i poveo kakav formalno-pravni postupak, to se u pravilu svodilo na farsu. To se vidi iz Naređenja br. 98 od 12. srpnja 1941.:

„Počevši s 10. travnja ove godine nestalo je više stanovnika, naročito Srba iz našeg Kotara. Stranke podnose prijave, da su ubijeni, ili se sumnja da su ubiti. Državno tužiteljstvo izdaje naređenje da se provedu isljedni.

Sporazumno s državnim tužiteljem naređujem da se ovakve istrage imaju voditi tako da se po mogućnosti nikako ne sasluša stranka, a niti privatna lica. Izvidi se imaju voditi tako da se saslušaju samo ustaški dužnosnici. Od njih treba dobiti sve potrebne podatke. Stranke (prijavitelji) i ostala privatna lica saslušavati će se samo onda, kada se nikako ne može udovoljiti naređenju državnog tužitelja. No prije nego se saslušaju privatna lica, imade se pokušati dobiti podatke i od hrvatskog ustaškog logora u Požegi. Tek ako se nikako ne mogu dobiti potrebni podaci, imade se saslušati stranka i privatno lice.

Po ovom saslušanju mora se naročito paziti da se niti najmanjim znakom ne dade okuraženje stranki i privatnom licu.“ (kurziv u izvorniku, op. Z. J.).⁷⁰

⁶⁷ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995., str. 90.

⁶⁸ PASP, dok. 16/41

⁶⁹ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 8.

⁷⁰ HA Slavonska Požega, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 98/41

U komisijskim zapisnicima o izvršenom uviđaju nad zločinima redovito je slijedio isti zaključak: „Vođenom potragom nije se moglo utvrditi tko je navedene poubijao.“⁷¹

Motivi ubojstava kasnije su opravdavani navodnim političkim opredjeljenjem ubijenih: „Motiv ovih ubojstava je to što su isti bili u četničkom udruženju i isticali se kao veliki jugoslavenski nacionaliste, te su među narodom omraženi bili, radi čega su ih nekoja lica između naroda poubijala.“⁷²

Teror nad Srbima, komunistima i antifašistima nije vršila samo ustaška vlast. U proljeće i rano ljeto 1941. u tome su u većoj mjeri sudjelovali tzv. „divlji ustaše“. Oni uglavnom nisu pripadali ustaškim organizacijama. Bili su to samoprolašeni ustaše koji su smatrali da im je sve dopušteno. Jedan od razloga takvog ponašanja bila je težnja za uništenjem onih koji su se prije rata isticali u političkom životu i čiju su djelatnost shvaćali kao velikosrpsku, četničku ili jugoslavensku, tj. protuhrvatsku. Dio njih to je činio zbog osobne osvete, dio zbog materijalne koristi (prisivajanje imovine), a dio je bio vođen nacionalnom i vjerskom netrpeljivošću.⁷³

Do koje su mjere „divlji ustaše“ vršili svoju samovolju vidi se iz dopisa 718. njemačke divizije br. 232. od 16. lipnja 1941.: „Ispadi ovakve vrste dešavaju se uslijed neopravdanog postupka ustaša bez vodstva ili loše vođenih u gotovo neprekidnom nizu. Ako se neki pojedinačni slučaj prijavi hrvatskim vlastima (...) ništa se ne preduzima da bi se spriječilo ovo labavo ponašanje ustaša, koje kao da je preuzeto s divljeg Zapada.“⁷⁴

I sam se Pavelić na njih „ljutio“, a pod pritiskom Nijemaca i Talijana morao je 27. lipnja 1941. donijeti izvanrednu zakonsku odredbu kojom je, pod prijetnjom smrću, zaštićivao živote pripadnika NDH. No umjesto da zbog zločina budu kažnjeni, „divlji“ su ustaše većinom regrutirani u Ustašku vojnici. U njoj su, zaštićeni propisima, nastavili „rješavati međunacionalne odnose“ na najnasilnije načine.⁷⁵

Najveći javni teror nad Srbima, komunistima i antifašistima ustaška je vlast izvršila od polovice travnja do početka lipnja. Noću 12./13. travnja počelo se s masovnim uhićenjima. U Požegi i okolici uhićeno je 30-ak članova Komunističke partije, SKOJ-a i njihovih simpatizera te 40-ak građana za koje se znalo da pripadaju URS-ovim sindikatima ili su se isticali kao pristaše

⁷¹ HA Slavonska Požega, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 174/41

⁷² *Izveštaj Oružničke postaje Slavonska Požega Kotarskoj oblasti Slav. Požega*, br. 9 042

⁷³ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 37.

⁷⁴ Građa, knjiga 1, dok. 67, str. 102. – 105.

⁷⁵ Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini*, Općinski odbor SUBNOR-a Slav. Požega, 1991., str. 14.

jugoslavenstva (uglavnom Srba). Većina je kasnije puštena, ali su u noći 18./19. travnja, uz spomenutog Hrvata Ivana Trdića, ubijeni Branko Treskanica iz Ratkovice i umirovljeni požeški senator Ljubomir Jovanović.⁷⁶ Dok su se množila uhićenja i ubojstva, Kotarski je predstojnik izvješćivao Ravnateljstvo za javni red i sigurnost kako u Požegi i Požeškom kotaru vladaju red i mir.⁷⁷

Osim fizičkih, protiv Srba su poduzimane i razne administrativne mjere u vidu Zakonskih odredbi, koje su trebale potvrditi parolu o Srbima kao građanima „drugog reda“. Već 17. travnja 1941. donesen je Zakon o nekretninama Srba dobrovoljaca. Njime je sve zemljište dodijeljeno Srbima na području NDH, bez obzira jesu li bili ratni dobrovoljci ili ne, proglašeno državnim vlasništvom. Po tome zakonu nitko od dotadašnjih vlasnika nema pravo ni na kakvu odštetu niti zemlju, kao ni na bilo što na toj zemlji.⁷⁸ Zatim je 30. travnja donesen Zakon o državljanstvu. Po njemu su gubili državljanstvo svi koji do 1919. godine nisu bili „zavičajni“ u tom kraju. To je posebno pogodilo Srbe kolonizirane na požeško područje između dvaju ratova i Srbe – zaposlenike koji su tu zatečeni okupacijom. To je zapravo značilo da moraju iseliti u Srbiju.⁷⁹

Otpuštanja činovnika i namještenika Srba iz državnih službi postala su svakodnevnom pojavom odmah po uspostavi nove vlasti. U službi ih je ostao samo neznatan broj zbog pomanjkanja stručnog osoblja, ali je i to uglavnom bilo samo privremeno. Posao je zadržao tek manji broj Srba koji su se iz karijerističkih pobuda dodvoravali režimu. Deseci Srba raznih struka premješteni su u zabačenija mjesta ili otpušteni jer su okarakterizirani kao protivnici režima.⁸⁰ Dana 25. travnja zabranjena je službena i privatna upotreba ćirilice. Razlozi nikada nisu navedeni, ali se može pretpostaviti da su ustaške vlasti ćirilicu povezivale sa Srpskom Pravoslavnom Crkvom i srpskim ekspanzionizmom u obrazovanju, literaturi i javnim medijima. I u Požegi su plijenjene i spaljivane knjige pisane ćirilicom, čak i latinicom ako su bile pisane srpskim jezikom ili su „mirisale“ na srpsku, jugoslavensku ili komunističku ideologiju. Tako su sredinom svibnja na glavnom gradskom trgu i u okolnim ulicama ustaše spaljivali takve knjige, među kojima je bilo i djela povijesne i umjetničke vrijednosti. O tome činu *Hrvatski narod* piše: „Hrvatska omladina grada Požege teško je osjećala pravu poplavu razne protuhrvatske literature, u prvom redu srpske i marksističke. Zato je jedva dočekan čas da se i Požega riješi svega što podsjeća na poguban rad

⁷⁶ PASP, dok. 31/41

⁷⁷ N. Cvjetković, *Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine*, str. 106.

⁷⁸ S. Brlošić, *Dakovština u NOB u socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, str. 55.

⁷⁹ Isto, str. 56.

⁸⁰ Nada Lazić, „Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slav. Brod, 1984., str. 188.

koji je bio dirigiran iz Beograda. Mladi ustaše i hrvatski junaci obišli su ovih dana sve hrvatske knjižare, papirnice i urede, te pokupili sve što je godinama trovalo našu hrvatsku javnost. Sve je to na koncu odvezeno u Ustaški stan, a zatim na glavni trg gdje je javno spaljeno.“⁸¹

Ukinuta su srpska kulturno-umjetnička i dobrotvorna društva te naziv „srpsko-pravoslavna vjera“ i zamijenjena nazivom „grko-iztočna“, koji se koristio prije 1918. godine. Ukinuta je Srpska pravoslavna crkva, a zgrada pravoslavne crkve srušena je sredinom svibnja. Donesene su odredbe o ograničenom kretanju Srba u mjestu boravka te naredba da pravoslavci moraju na rukavu nositi plavu traku sa slovom „P“.⁸²

Nad Srbima je vršena i radna mobilizacija za Njemačku. Tako je 17. svibnja grupa od 66 ljudi s područja Požeškog kotara, uglavnom Srba, otišla na rad u Njemačku.⁸³ Naime, NDH je nekoliko puta sklapala s Njemačkom ugovore o odlasku stanovništva na rad u njemačke tvornice. Ispočetka se regrutiranje radnika vršilo na dobrovoljnoj osnovi, no ti su se izvori radne snage pokazali nedovoljnima. Njemačka vojska i ustaše priređivale su mimo ugovora prave hajke na stanovništvo, posebice iz srpskih sela.⁸⁴

4.2.3. Raseljavanje/iseljavanje

Jedna od značajnijih mjera rješavanja „srpskog pitanja“ bilo je raseljavanje/iseljavanje. Pri tome su se namjere ustaške vlasti uklopile u njemačke planove germanizacije dijela prostora bivše Jugoslavije. Moglo bi se reći da su njemačke vlasti zapravo potaknule masovno protjerivanje Srba iz NDH. Na konferenciji održanoj 4. lipnja 1941. u njemačkom poslanstvu u Zagrebu, odlučeno je da se s teritorija NDH iseli u Srbiju 200 tisuća Srba, a u Hrvatsku useli toliki broj Slovenaca iz Donje Štajerske.⁸⁵ Zbog toga je ustaška vlast osnovala posebnu ustanovu – Državno ravnateljstvo za ponovu, sa sjedištem u Zagrebu i podružnicama u Sarajevu, Banja Luci i Osijeku. Slijedom toga osnovana su tri sabirna iseljenička i useljenička logora: Bjelovar, Caprag kraj Siska i Slav. Požega.

Logor u Požegi osnovan je 9. srpnja 1941. Službeni mu je naziv bio Sabirni useljenički i iseljenički logor Slav. Požega. Smješten je na predjelu Glis sjeverno od Požege, u predratnim vojnim barakama za smještaj artiljerijskog oruđa jednog motoriziranog i jednog artiljerijskog puka

⁸¹ *Hrvatski narod*, br. 92, 16. svibnja 1941.

⁸² Isto, br. 85., 8. svibnja 1941.

⁸³ PASP, dok. 5 741/41

⁸⁴ Srećko Ljubljanić, „Radnički pokret i NOR u Požeškoj kotlini“, u: *Požega 1227. – 1977.*, Skupština općine Slav. Požega, 1978., str. 207.

⁸⁵ Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.“, *Historijski zbornik 1-4*, Slavonski Brod, 1956., str. 126.

za zaprežnu vuču te u šupama i konjušnicama. Poslije proglašenja NDH tamo nisu smještene veće vojne jedinice. Zbog velikog slobodnog prostora u tim vojnim objektima te zbog središnjeg geografskog položaja Požege u Slavoniji, taj je prostor bio vrlo pogodan za sabirni logor.⁸⁶ Zapovjednik logora bio je Ivan Stier (zapovjednik Ustaške vojnice u Osijeku), a njegov zamjenik natporučnik Emil Klaić.

Organizacija i deportacije rješavane su preko upravno-političkih oblasti, Velikih župa i Kotara. O načinu deportacije izdana je 29. lipnja sljedeća okružnica: „Raseljavanje Srba mora se sprovesti na bezobziran način. Potrebno je na vrijeme urediti spiskove onih koji će biti protjerani u Srbiju. Hapšenja i interniranja se vrše noću i danju – bez predaha. Uhapšenik je dužan da se spremi najduže za 30 minuta. Više uhapšenika formiraju ešalone koji će se upućivati u sabirne logore /.../. Prilikom prikupljanja iseljenika postupati po sljedećem:

1. Uhapšenima se dozvoljava da sa sobom ponesu lični prtljag: odijela, lični pribor, novac, nakit, vrijednosne papire i ostalo, s tim da taj prtljag ne bude teži od 60 kilograma.
2. Imovina uhapšenih konfiscira se i s istom raspoložu Ravnateljstva za ponovu.
3. Gdje je god to moguće, hapsiti čitave porodice.⁸⁷ Ne mogu biti pošteđene starije osobe, žene i djeca.
4. Transportiranje uhapšenika sprovoditi noću uz potrebna osiguranja vojske i oružništva.⁸⁸

U logor je uglavnom dovedeno pravoslavno stanovništvo iz sjeverne Bosne (iz sela oko Dervente), iz našičkog (Poganovci) i vinkovačkog kotara (Karadžićevo, Gaboš, Orolik).⁸⁹

Zbog nepotpune dokumentacije teško je utvrditi točan broj deportiranih Srba iz Požeškog kotara. Obitelji prognanih kućanstava imale su prosječno pet-šest članova, pa se ukupan broj deportiranih s tog područja može procijeniti na četiri do pet tisuća.⁹⁰ To su uglavnom bile obitelji dobrovoljaca koji su se tijekom Prvog svjetskog rata borili u srpskoj vojsci pa im je zbog toga kao nagrada dodijeljena zemlja koja je agrarnom reformom oduzeta veleposjednicima i postala državnom svojinom. Prema prijedlogu Općinskog poglavarstva i Kotarske oblasti, iz općine Vanjska Požega

⁸⁶ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 25.

⁸⁷ Tijekom postojanja logora posebne su mjere poduzimane prema onima koji su bez obitelji pobjegli u Srbiju, a nakon izvjesnog se vremena vratili kući u Hrvatsku. Takve su osobe uhićivane i strijeljane. Ustaše su ih proglašavali četnicima ili komunistima, a njihov su povratak tumačili namjerom dizanja pobune protiv NDH. (M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 31.)

⁸⁸ Historijski arhiv Zagreb, Fond Državno ravnateljstvo za ponovu, br. 95/41

⁸⁹ N. Lazić, *Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji*, str. 190.

⁹⁰ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 23.

trebalo je iseliti 82 kućanstva s 475 članova obitelji, iz općine Vilić Selo 153 kućanstva s 814 članova, iz općine Bektež 113 kućanstava s 645 članova⁹¹ (za ostale općine nisam pronašao podatke). Stvarni broj iseljenih s požeškog područja teško je odrediti jer se pretpostavlja da je izvjestan broj Srba ubijen pod krinkom preseljenja. Iz samoga grada Požege iseljeno je 30-ak obitelji, a iz pojedinih općina čitava naselja. Tako je iz sela Aleksandrovac s oko 400 stanovnika 27. srpnja „u Srbiju iseljeno tristotinjak osoba srpske nacionalnosti. Dvije su obitelji nekoliko dana ranije iselile u Ivanjsku kraj Bosanske Krupe. Imovinu iseljenika preuzela je Kotarska oblast u Požegi i dala ju na korištenje doseljenicima iz Prigorja.⁹²

U prvo su vrijeme deportirani bogatiji i utjecajniji Srbi. Često su to bili glasni pristaše srpskih građanskih stranaka koji su u doba Kraljevine Jugoslavije imali značajnije položaje u gradskoj ili kotarskoj činovničkoj hijerarhiji te intelektualci, svećenici, imućniji obrtnici i seljaci. Vlasti su ih nastojale što prije iseliti kako bi u njihove kuće i na imanja naselili Slovence i Hrvate, prije svega obitelji iz Bosne, Hercegovine, Like i Hrvatskog zagorja. U sljedećem su „valu“ iseljavani Srbi srednjeg imovinskog stanja. Preostale Srbe – siromašnije, lišene političkog i duhovnog vodstva (odmah po uspostavi NDH ukinuto je djelovanje Srpske Pravoslavne Crkve) trebalo je prevesti na katoličanstvo.⁹³

Bilo je i dosta samovoljnih, zapravo ilegalnih doseljavanja, pogotovo iz Bosne i Like. Takvi su doseljenici, uz legalne, predstavljali velik teret za mali i slabo razvijeni Požeški kotar. Trebalo im je trajno osiguravati potrepštine za ispunjenje osnovnih životnih potreba. Tako je zabilježeno da je 30. rujna 1941. pod rukovođenjem župnika Franje Pipinića provedena akcija prikupljanja dobrovoljnih priloga za izbjeglice iz Bosne i Like „koji su morali ostaviti svoje domove bježeći ispred strašnih zuluma četnika i komunista“.⁹⁴ Gradski odbor Crvenog križa u Požegi organizirao je prikupljanje odjevnih predmeta i financijskih sredstava za djecu koja su iz Bosne i Hercegovine i Like izbjegla pred partizanima.⁹⁵

U periodu od 1. srpnja do 29. rujna u požeški je Sabirni logor upućeno 9 028 Slovenaca iz Štajerske, zbog namjera Trećeg Reicha (koji je okupirao dio Slovenije) da se njihovim iseljenjem promijeni sastav stanovništva u korist Nijemaca.⁹⁶ Iako su u logoru ostajali relativno kratko (oko tjedan dana), postupci prema njima kao „arijevcima“ i katolicima bili su začuđujući: „Doseljenici

⁹¹ HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. 1941, sl./41, br. 90/41

⁹² *Spomenica o Srpskom pravoslavnom vladničanstvu pakračkom*, Pakrac, 1950., str. 203.

⁹³ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 24.

⁹⁴ *Hrvatski list*, br. 23, 2. listopada 1941.

⁹⁵ Isto, br. 25, 18. listopada 1941.

⁹⁶ A. Lj. Lisac, *Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.*, str. 127.

su smješteni u vrlo oskudne prostorije /.../. Ti ljudi gladuju, bolesni su, a veći dio, osobito staraca, neće dugo poživjeti. U skoro vrijeme ostat će svi ljudi goli i bos, jer su donešeni novac potrošili, a od nikoga ne primaju ništa /.../. Samoubojstva tih iseljenika očajnika imade već nekoliko.“⁹⁷

Iz logora su Slovenci upućivani u određene kotare, gdje im je Zavod za kolonizaciju osiguravao smještaj: Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Brčko, Prijedor, Sanski Most, Banja Luka te u Liku, gdje ih je trebalo smjestiti na posjedima iseljenih Srba. No kako je krajem srpnja u tim krajevima izbio ustanak, dio slovenskih useljenika kasnije je prebačen u Slavoniju i Podravinu. Do obustave useljavanja Slovenaca na čitavom području NDH došlo je koncem rujna mijenjanjem njemačke koncepcije denacionalizacije Slovenije i odlaganjem dijela deportacija za poslije završetka rata.⁹⁸ Srbi su u požeškom logoru prolazili daleko gore od Slovenaca: „Već pri ulasku u logor, dočekivao ih je kordon ustaša koji su ih nemilosrdno tukli kundacima pušaka i drugim predmetima. Zatim su ih pretresli, oduzeli im dragocjenosti i novac /.../. Neki su iseljenici pozivani u upravu logora, gdje su ih lažno optuživali za protudržavno djelovanje. Batinama su ih prisiljavali da priznaju da su četnici i da su pripremali pobunu protiv vlasti u logoru. Jedan od najčešćih oblika mučenja bilo je buđenje i postrojavanje tijekom noći, uz prijetnje da će biti strijeljani. Nerijetko su zaista vršena pojedinačna i grupna strijeljanja.“⁹⁹

Srbi su u požeški logor stizali u velikom broju pa je od 21. do 30. kolovoza došlo do privremenog prekida iseljavanja. Situaciju su otežavali i pojedini čelnici kotarskih oblasti koji su samovoljno protjerivali Srbe i slali ih u sabirne logore. Zbog toga je 29. kolovoza došlo i do obustave prijema srpskih prognanika iz NDH na njemačko okupacijsko područje u Srbiji. Naime, pretrpanost sabirnih logora, ilegalno prebacivanje Srba preko Drine od strane ustaša (mimo sporazuma),¹⁰⁰ pljačkanje, mučenje i ubojstva deportiranih poslužili su Nijemcima kao povod za privremenu, a uskoro i potpunu obustavu deportiranja. (Smatram da je pravi razlog bio ustanak u svim krajevima bivše Jugoslavije i jačanje partizanskog pokreta). Ipak, prije zatvaranja požeškog logora Ravnateljstvo za ponovu uspjelo je uputiti u Srbiju još jedan transport s 450 Srba iz Kotara

⁹⁷ *Pismo Državnog ravnateljstva za ponovu Predsjedništvu Vlade*, Hrvatski arhiv Zagreb, DRP, br. 138/41

⁹⁸ Srećko Ljubljanović, „Slavonija kao područje migracija stanovništva u vrijeme NOB“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 201.

⁹⁹ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požezi 1941. godine*, str. 51.

¹⁰⁰ „Do kraja kolovoza u Srbiju je iz Hrvatske deportirano 12 436 legalno iseljenih i čak 92 564 ilegalno prebačenih Srba. Pretpostavlja se da će se ovaj broj tačnijim utvrđivanjem znatno povećati, jer se do sada nisu ni izdaleka svi bjegunci javili u Beogradu.“ (Građa, knjiga 1, *Izveštaj vojnog zapovjednika Srbije Njemačkom poslanstvu u Zagrebu*, dok. 96, str. 144.)

Križevci, Ludbreg i Garešnica te iz Poganovaca jer je Zavod za kolonizaciju već bio naselio koloniste u njihova mjesta.¹⁰¹

Obustava iseljavanja u Srbiju navela je upravu logora da se okrene fizičkoj likvidaciji. Jedan od najtežih zločina nad zatočenicima u požeškom logoru izvršen je 26. kolovoza. Tada je ubijeno 438 ljudi koji su posljednjim transportom dovezeni iz Kotara Derventa i Bosanski Brod. U ustaškim je izvješćima taj događaj opisan ovako: „U noći 26./27. kolovoza u koncentracionom logoru u Slav. Požegi pobunili su se zatvorenici Srbi, napali na ustašku stražu i tom prilikom ranili jednog stražara. Nakon toga ustaše su pobili svih 400 zatvorenika. Istraga se vodi od strane Ustaškog stana u Požegi.“¹⁰²

Osim obustave prijema izbjeglica u Srbiju, požeški je logor imao problema s financiranjem. Naime, logor je samo djelomično financiralo Državno ravnateljstvo za ponovu, i to samo u srpnju i rujnu. Ostale troškove za plaće osoblja uprave logora, pomoćnog osoblja i ustaša u logoru, kao i za uzdržavanje i otpremanje iseljenika, logor je priskrblijavao iz oduzete imovine prognanika.¹⁰³

O problemima ishrane u logoru izazvane nestašicom novca govori dopuna Okružnice od 2. kolovoza 1941.: „Uslijed općeg pomanjkanja živežnih namirnica može se dozvoliti da u sabiralište uhapšenima mogu donositi hranu njihova rodbina i prijatelji /.../. U obzir dolazi prehrana koja se sastoji od tri obroka tople hrane na dan /.../. Hrana za vojničku odnosno ustašku postrojbu, kao i za osoblje koje je vezano uz logor, sprema se posebno.“¹⁰⁴ (Kakva su to „rodbina i prijatelji“ mogli donositi hranu logorašima dopremljenima iz raznih krajeva NDH? Očito je uprava logora mislila na građane Požege i okolice).

Prestankom deportacija i uslijed nedostatka sredstava, logor je zatvoren 18. studenog 1941. Prema nepotpunim službenim podacima Državnog ravnateljstva za ponovu, kroz logor je do 25. kolovoza 1941. prošlo 13 313 osoba. Gotovo dvije trećine činilo je neaktivno stanovništvo (žene, djeca i starci). Ostalu su trećinu činili poljoprivrednici (1 557), svećenici (327), trgovci (190), radnici (152), činovnici (91), obrtnici (88), privatni namještenici (62), gostioničari (50) i željezničari (45), a ostatak otpada na druge profesije.¹⁰⁵

¹⁰¹ S. Ljubljanić, „Slavonija kao područje migracija stanovništva u vrijeme NOB“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, str. 201.

¹⁰² Građa, knjiga 1, dok. 98, str. 147

¹⁰³ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 70.

¹⁰⁴ HAZ, DRP, *Okružnica br. 100 – PTK – 1941.* g.

¹⁰⁵ S. Ljubljanić, *Slavonija kao područje migracija stanovništva u vrijeme NOB*, str. 201.

No protjerivanje Srba iz Požeškog kotara nije završilo zatvaranjem tog logora. Produžilo se i poslije njegovog ukidanja i pretvaranja ostalih sabirnih logora u neku drugu vrstu logora. Baš u vrijeme zatvaranja požeškog logora došlo je do prvih partizanskih akcija u Kotaru. Vlasti su stoga pojačale represiju nad Srbima. Mještanima je bio zabranjen izlazak iz sela. Ustaše su danonoćno obilazili sela, zlostavljali stanovnike, ubijali pojedince te s većim oružanim skupinama ulazili dublje u šume oko sela u potrazi za partizanima. Željeli su uništiti njihove jedinice još u ranoj fazi formiranja, prije nego što prerastu u veće, organiziranije i bolje naoružane formacije. Terorom su nastojali spriječiti stanovništvo da pruži podršku partizanima.¹⁰⁶

Srbi su se smjeli iseljavati i dobrovoljno. To je čak odgovaralo vlastima jer u tom slučaju prema njima nisu imali nikakvih obveza (npr. osiguravanje i financiranje prijevoza): „Pošto željeznička uprava daje besplatan prijevoz samo onim obiteljima, koje moraju po nalogu vlasti iseliti, a ne onima koji to sami žele, molim da se u propusnicama, koje se daju iseljenicima bilo da moraju ili da sami žele iseliti iz naše države, stavi uvjet, da se sele po nalogu vlasti, kako bi dobili besplatan prijevoz do granice.¹⁰⁷ No, bilo je prilično teško ući u Srbiju van organiziranih masovnih transporta. Zato su se mnogi Srbi snalazili potplaćujući lokalne moćnike i hvatajući veze s ustaškim dužnosnicima iz logora.¹⁰⁸

4.2.4. Pokatoličavanje pravoslavnih

Razdoblje do početka kolovoza 1941. u čitavoj je Hrvatskoj obilježio fizički teror nad srpskim (pravoslavnim) stanovništvom: uhićenja, pljačke, ubojstva i masovna raseljavanja. No od toga je vremena sve više počela dolaziti do izražaja praksa pokatoličavanja. Za razliku od ustaša, koji su u provođenju terora i pokatoličavanju vidjeti dio rješenja „srpskog pitanja“, Nijemci su u širenju terora nad Srbima vidjeli uzrok stvaranja sve nemirnije situacije. Njima je odgovaralo da se Srbima daju barem osnovna građanska prava te da ih se, u duhovnom i crkvenom smislu, još više odvoji od Srbije. To bi, po njihovom shvaćanju, bio dobar način da se barem donekle „umire“ područja NDH u kojima je u srpnju došlo do oružanih pobuna. One su, s druge strane ipak potresle ustaški režim.¹⁰⁹ Tu se, naime više nije radilo samo o Srbima, Židovima i komunistima, nego i o sve većem broju Hrvata koji su se počeli buniti protiv režima NDH kao nacionalističke i ugnjetavačke tvorevine kakvu hrvatski narod nije želio.

¹⁰⁶ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 71.

¹⁰⁷ HASP, *Povjerljivi spisi*, br. 133/1941, 16. srpnja 1941.

¹⁰⁸ D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941. godine*, str. 14.

¹⁰⁹ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus (Plava biblioteka), Zagreb, 2001., str. 170.

Zbog toga se i u vrhovima hrvatske vlasti počelo razmišljati o mogućnosti drugačijeg definiranja Srba u NDH. Bila je to prilika da se provede u djelo izjava Mile Budaka o „pokršćavanju“ pravoslavnih, kao fizički neagresivna mjera koja bi zadovoljila Nijemce i primirila hrvatsko stanovništvo koje je osuđivalo teror nad Srbima. Već je 3. svibnja 1941. izdana Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu. U njoj se ističe da je za valjanost prijelaza s pravoslavne na katoličku vjeru „potrebno da stranka koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu Upravnoj vlasti prve molbe (Kotarskoj oblasti odnosno Gradskom poglavarstvu – op. Z. J.) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi te da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovijesti na koju stranka prelazi“.¹¹⁰

U Okružnici koju je izdalo Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja daju se precizne upute za pokatoličavanje. Kotarske i općinske uprave trebale su osobama koje žele prijeći na katoličku vjeru izdati „Potvrdu o osobnoj čestitosti“ te ju poslati katoličkim župnim uredima. Kod izdavanja potvrde trebalo je posebno paziti na pravoslavne svećenike, učitelje, bogate obrtnike i seljake i „inteligenciju“ te im ih ne izdavati ukoliko se doista ne dokaže njihova čestitost. (Na koji se način ta „čestitost“ mogla objektivno dokazati? – op. Z. J.). Nekatolički bračni drug koji je sklopio brak u Katoličkoj Crkvi prima se u katoličku vjeru bez problema ukoliko su djeca krštena i odgojena katolički. Ako nisu, kotarske i općinske vlasti ispituju pojedinačne slučajeve i donose odluke. Ako je mješoviti brak sklopljen u pravoslavnoj crkvi, a djeca krštena i odgojena nekatolički, dozvolu za prijelaz daju spomenute vlasti nakon temeljitog razmišljanja. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja odobrava prijelaze pravoslavnih parova vjenčanih u pravoslavnoj crkvi.¹¹¹ Prije samog čina vjerskog prijelaza katolički bi svećenik trebao prijelaznicima održati poduku o katoličkoj vjeri, dužnostima vjernika i drugim zadaćama koje su donosili vjerski propisi.

U Uputstvu br. 754 od 19. studenog 1941. veliki župan Velike župe Livac-Zapolje navodi: „Intencija je s najvišeg mjesta da se prielazi grko-iztočnjaka barem u krajevima sjeverno od Save što skorije obave, da se u tome pogledu ne prave od vlasti nikakove zapreke formalne prirode, šta više da se u tome pravcu izvrši što jača promičba. Iznimnim se slučajem smatra odbijanje dozvole prielaza, i to samo kod nekih težih i opravdanih razloga, a obzirom na predživot prielaznika.“¹¹²

Iz svega je navedenog jasno vidljivo kako se ustaška vlast otvoreno i javno postavila iznad Katoličke Crkve. Crkva je morala pristati da državne vlasti preko nejasne i nedefinirane „potvrde o čestitosti“ odlučuju tko je podoban da dobije dopuštenje za vjerski prijelaz, a tko nije. Način,

¹¹⁰ *Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu*. Priredio Petar Požar. Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995., str. 170.

¹¹¹ Isto, str. 183.

¹¹² HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. 754/41

dinamiku i intenzitet vjerskih prijelaza također je određivala državna vlast, a ne Crkva, u čijoj bi nadležnosti ti prijelazi (iako anticivilizacijski, vršeni pod pritiskom), morali biti. Zbog kaotičnih i za državu nepovoljnih zbivanja – kritičkog odnosa Nijemaca prema politici nasilnog rješavanja „srpskog pitanja“, oružanih pobuna, sve većeg nezadovoljstva hrvatskog naroda, vlasti su čak požurivale vjerske prijelaze, tj. tražile da se prijelaznicima ne prave birokratski problemi (koje su, ironično, sami stvorili).

O prijelazima pravoslavca na katoličanstvo u Požeškom kotaru ne postoje točni podaci. Okvirno se smatra da ih je bilo oko 2 000.¹¹³ Navodno je u selima u kojima su pravoslavni živjeli zajedno s katolicima njihovo pokatoličenje bilo brojnije, vjerojatno i zbog većeg broja vjerski i nacionalno mješovitih brakova. U selima papučkog i psunjskog podbrježja prevladavajuće je srpsko stanovništvo odbijalo pokatoličenje. Tako je često dolazilo do likvidacije pravoslavaca za koje su ustaške vlasti pretpostavljale da su nositelji otpora pokatoličenju.¹¹⁴ Jasno je da pravoslavci nisu prelazili na katoličku vjeru jer su shvatili da u njima „živi vjera njihovih pradjedova kojoj se rado ponovno vraćaju“. Naime, u okviru scenarija o vjerskom prijelazu vlasti su oživjele tezu o Srbima kao Hrvatima pravoslavne vjere. Počelo se isticati da srpsko stanovništvo na području Hrvatske i BiH, obzirom na svoj povijesni razvoj, ne pripada u nacionalno-političkom pogledu u krug „pravih“ Srba te da je ono tek u doba turske vladavine prihvatilo pravoslavlje. To je, navodno, u prošlosti bilo hrvatsko stanovništvo. Ono je pod pritiskom Turaka prihvatilo pravoslavlje u nadi da će tom taktikom sačuvati svoju narodnost. Turska je vlast, naime, daleko blaže postupala s pravoslavnim podanicima nego s katolicima, koji su se u ime pape borili protiv islama. Stoga se može shvatiti tezu (koju je posebno zastupao Mladen Lorković) da je „prelaženje na katoličanstvo jedan od znakova vraćanja hrvatstvu“.¹¹⁵ Pravoslavci su, pod pritiskom vlasti NDH, prelazili na katoličku vjeru da spase sebe i obitelj od raznih oblika terora, nerijetko i smrti. Usprkos tome, list *Nova Hrvatska* ponosno spominje: „Hrvatski metropolita A. Stepinac primio je danas iz Čačinaca, Kutjeva, Voćina i Požege sliedeće brzojavke o prelasku s grko-iztočne na katoličku vjeru. Brzojavka iz Požege glasi: ‘Pripadnici bivše Grkoistočne Parohije Požeške prigodom vraćanja u vjeru svojih djedova šalju izraze duboke odanosti Vama i svetoj Crkvi, moleći Vas za zaštitu i blagoslov.’“¹¹⁶

¹¹³ S. Milanović, *Narodnooslobodilački odbori kao prvi oblici narodne vlasti na sjeverozapadnom kraju Požeškog kotara (1941. – 1945.)*, str. 164.

¹¹⁴ M. Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, str. 71.

¹¹⁵ Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991., str. 31.

¹¹⁶ *Nova Hrvatska*, br. 23, 9. travnja 1942.

Za svu literaturu koju sam pronašao o pokatoličavanju pravoslavnih u Požeškom kotaru karakterističan je krajnje negativan stav o ulozi i djelovanju katoličkog svećenstva. Svjestan da svaka jednostranost oduzima objektivnost i često dovodi do emocionalne obojenosti interpretacije, oslanjao sam se samo na izvornu dokumentaciju. Napise bez izjave i potvrde svjedoka ili manjkave potvrde o izvornosti dokumenata nastojao sam izbjeći, uzimajući u obzir samo potvrđene izvore.

U izjavi svjedoka iz prigradskog naselja Crkveni Vrhovci (ne treba ga brkati sa selom Gornji Vrhovci u sjeverozapadnom dijelu Kotara, o kojemu će kasnije biti riječi) stoji: „Morali smo dolaziti u Požegu i prekrštavati se kod župnika Pipinića tako da je on iz našeg sela prekrstio nas oko 150 seljana /.../. Po završenim ceremonijama skupili su nas pred crkvom svete Terezije u Požegi i tu nam je održao govor ustaški satnik Petranović, pozivajući nas da svi stupimo u ustaške redove. No, i pored svih obećanja da nam se neće ništa dogoditi kada se pokrstimo, naše je selo 1943. godine zapaljeno po ustašama i Švabama, a narod otjeran u logor. Na sve to nije se našao ni jedan svećenik koji bi na to reagirao i uzeo nas u zaštitu, nego su ostali hladno promatrali sve što se s nama dešavalo.“¹¹⁷

Prema izjavama svjedoka župnik Božidar Šantić, koji je radi pokatoličavanja pravoslavaca došao iz Zagreba u Soboštinu u Požeškom kotaru, ponašao se krajnje nedolično prema njima: „Spomenuti se župnik izrugivao nama i govorio poslije prekrštavanja, kakav je to čovjek koji pogazi svoju vjeru i prelazi na drugu /.../. Psu odsijeci rep i on opet ostane pas! Nabacivao se raznim podrugljivim riječima i gledao nas uvijek kao svoje žrtve. Za počinjena zvjerstva u našem selu nije intervenirao, već se sadistički naslađivao nad nama.“¹¹⁸

Neki svjedoci govore o izravnoj povezanosti svećenika s režimom: „Širc Ambrozije, župnik iz Jakšića, vršio je masovna prekrštavanja i pritom se služio ustaškim žandarima koji su prisustvovali prekrštavanju kao straža. Sam čin prekrštavanja iskoristio je istovremeno i za ustašku propagandu, koju je tada vršio ustaški tabornik sela Jakšić, Starčević Josip.“¹¹⁹

Prema ovakvim izvješćima (a ima ih dosta), proizilazi da mnogi svećenici u Požeškom kotaru nisu poštovali Rezoluciju Biskupske konferencije iz studenog 1941. u kojoj stoji: „U Katoličku Crkvu mogu se primiti samo oni, koji bez svake sile, potpuno slobodnom voljom prelaze

¹¹⁷ *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, Zagreb, 1946., str. 66. *Kopija izvještaja svjedoka o nasilnom pokatoličenju stanovnika Crkvenih Vrhovaca.*

¹¹⁸ Isto, str. 79. *Kopija izvještaja svjedoka o ponašanju župnika Božidara Šantića prema stanovnicima Soboštine.*

¹¹⁹ Isto, str. 73. *Kopija izjave pokatoličenih svjedoka iz Jakšića.*

iz unutarnjeg uvjerenja o istinitosti katoličke vjere i koji su u cijelosti udovoljili crkvenim propisima.“¹²⁰ No to otvara sasvim drugi problem koji ne spada u tematiku ovoga rada.

Treba spomenuti i pozitivne primjere reagiranja pojedinih svećenika. Pravoslavni stanovnici Ratkovice prisjećaju se župnika Jakova Marjanovića „koji je bio vrlo dobar sveštenik jer nam je rekao da mi ostajemo koji jesmo, ali da spasimo glave, pa sada da se u ovakovom stanju moramo dobro paziti i čuvati.“¹²¹

Kada su na red za pokatoličenje došli stanovnici Granja, ustaške su ih vlasti okupile u većoj seoskoj kući. Pred njih je stao svećenik Đuro Stehno iz Požeških Sesveta i ispričao im se za ono što mora učiniti jer nije došao samovoljno. Poslije molitve ljudi su se razišli kućama.¹²²

Na području Požeškog kotara nije osnovana Hrvatska pravoslavna crkva pa nije bilo niti njezinog djelovanja na pravoslavne.

4.3. Stradanje požeških Židova

Za razliku od pravoslavnih Srba, koji su imali barem nekakvu mogućnost spašavanja života pokatoličenjem ili deportacijom u Srbiju, Židovima je uskraćena i ta mogućnost. Oni su bili najveće žrtve ustaškog režima. Dolaskom na vlast, ustaše su ih osudili na polagano i planirano uništenje. Ispočetka su im samo prijetili, zastrašivali ih i prebrojavali. Pozivali su ih da predaju vrijednosne papire, dragocjenosti, zlatninu, radio- i fotografske aparate te druge skupocjene stvari. Pojedini su ustaše počeli ucjenjivati imućnije i uglednije Židove obećavajući im sigurnost, kako bi iznudili što veće svote novca ili dragocjenosti.¹²³ Odredbom o podržavljenju imetka oduzimana im je imovina sa ili bez naknade, prema odluci Državnog ravnateljstva za ponovu. Ubrzo nakon proglašenja NDH ustaše su demolirali židovsko groblje, njemački vojnici većinu židovskih trgovina, a proustaški orijentirana mladež sinagogu u Požegi.¹²⁴ Pod krinkom učestalih pretresa u tobožnjoj potrazi za materijalima protudržavnog sadržaja vršene su, po odobrenju gradske vlasti, najobičnije pljačke. Tako je npr. zabilježeno da je 25. svibnja 1941. „po naređenju Krešimira Kišpatića, ustaškog zapovjednika u Požegi, izvršena premetačina stana Josipa Rosenberga. Tom su prilikom ustaše oduzeli veće količine novca i zlatnine.“¹²⁵

¹²⁰ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*. Naklada Pavičić, Zagreb, 2012., str. 112.

¹²¹ Građa, knjiga 1, str. 290.

¹²² Isto, str. 196.

¹²³ N. Lazić, *Teror okupatora i kvistlinga u Slavoniji*, str. 188.

¹²⁴ N. Cvjetković, *Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine*, str. 107.

¹²⁵ PASP, dok. 2303/41

Uz pljačku Židova vezana je i tzv. zlatna afera. Proistekla je iz suparništva spomenutog Kišpatića i njegovih ustaša s jedne te Milivoja Ašnera, šefa policije, s druge strane. Kišpatić i suradnici su se prilikom „pretresa“ židovskih stanova domogli njihovog zlata i drugih dragocjenosti, na koje je „bacio oko“ i Milivoj Ašner. Revoltiran i zavidan na prigrabljenom zlatu, pokušao je kompromitirati Kišpatića i suradnike. Tijekom studenog i prosinca uhitio je više od 50 osoba za koje je znao ili pretpostavljao da su komunisti, njihovi simpatizeri ili antifašisti. Preko njihovog iznuđenog priznanja želio je optužiti Kišpatića kako se „bolečivo i sentimentalno“ odnosi prema „državnim neprijateljima“. U vezi tog slučaja intervenirao je i Eugen Dido Kvaternik pa je došlo do odbacivanja optužbe uhićenika.¹²⁶

Po naredbi vlasti, a i na poticaj logora u Požegi, Židovi su podvrgavani prisilnom radu. Radili su na isušivanju rukavca rijeke Orljave u dijelu grada Babin Vir, čistili groblja i ulice, uređivali stanove ustaškim obiteljima te prali prozore vagona na željezničkoj postaji. Židove nisu smjeli zapošljavati privatnici u svojim kućanstvima, a „arijevcima“ je bilo najstrože zabranjeno raditi u židovskim kućama.¹²⁷ Na tržnicama su smjeli kupovati namirnice tek poslije 10 sati, a u trgovinama samo od 15 do 17 sati. Iz stanova nisu smjeli izlaziti poslije 19 sati, a zabranjeno im je pojavljivanje i okupljanje na javnim mjestima: u parkovima, kinu, kavanama, gostionicama, na korzu i kupalištu. Odmah po dolasku ustaša na vlast obustavljen je rad Židovskog gospojinskog dobrotvornog društva i Židovskog društva Chvre Kadisa, a zabranjena im je sloboda pisanja i javnog djelovanja te druženje s „arijevcima“.¹²⁸

Kao izraz krajnjeg poniženja, početkom lipnja 1941. izdana je naredba o promjeni židovskih prezimena te označavanju Židova i njihovih tvrtki. Njome je određeno da Židovi po rasi, koji su promijenili prezime poslije 1. prosinca 1918., ne smiju više koristiti to prezime nego bivše te da to moraju prijaviti u roku od osam dana Redarstvu, Općini i Matičnom uredu. Na napisanim pločama židovskih tvrtki potrebno je u roku od osam dana kraj imena tvrtke označiti ime i prezime Židova vlasnika odnosno suvlasnika. Židovi po rasi ne smiju na sebi nositi hrvatske narodne boje i arijske ambleme niti ih isticati na svojim stanovima, ustanovama i poslovnica. Židovi po rasi stariji od 14 godina moraju, kada su izvan vlastitog stana, na lijevoj strani prsiju nositi limenu žutu pločicu promjera 5 cm, a u sredini iste veliko slovo „Ž“, dužine 3, a širine 2 cm, crno napisano. Sličan je propis vrijedio i za označavanje izloga i ulaznih vrata židovskih trgovina, poslovnica,

¹²⁶ Kotarska oblast Slav. Požega, *Povjerljivi spisi*, predmet 22, 1942., I 19, HA Slav. Požega

¹²⁷ Pavle Gregorić, Zdravko Krnić, „Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine“, u: *Slavonija u NOB*, HIS, Slavonski Brod, 1966., str. 16.

¹²⁸ D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941. godine*, str. 30.

poduzeća i vršitelja slobodnih zvanja. Naglašeno je da će prekršitelji biti strogo kažnjeni svotom i do sto tisuća dinara.¹²⁹

Naredbom o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i njihovih tvrtki istaknuti su „Židovi po rasi“: „Prijelazom sa mojsijevske ispovijesti na rimokatoličku promijenjena je samo vjeroispovijedna pripadnost, a nikako ne i rasna /.../. Prema tome, lica koja su Židovi po rasi unatoč prelaza vjeroispovijesti imaju nositi propisanu židovsku oznaku.“¹³⁰

Požeški su Židovi bili na glasu kao marljivi, imućni i utjecajni, povezani s uglednim ljudima u Jugoslaviji pa i šire. Osim trgovinom, bavili su se obrtom (brijači, krojači, limari, fijakeristi, krznari, ugostitelji itd.). Posjedovali su mlinove (braća Kohn, Žiga Sternberg), tiskaru (Lavoslav Klein), knjižaru (Adolf Hoffer) i sl.¹³¹ Njihova je sposobnost u trgovini i javnim službama u novonastaloj državi bila nenadoknadiva. Zato su ustaški dužnosnici, barem prvih mjeseci 1941., u nekim slučajevima morali odstupiti od svojih zakona. Pojedincima su dopustili da se zadrže na radnim mjestima i čak rukovode nekim poduzećima, npr. tvornicom „Stock Brandy Medecinal“ (današnje „Zvečevo“). Tada nisu morali nositi ono sramotno obilježje. Vlast je čak izričito naredila da se protiv takvih osoba „ne poduzimaju ponizujuće mjere predviđene za Židove“. Iz Požege su među takvima bili Helena Horvat, rođ. Spitzer i Ivan Zvonimir Horvat.¹³²

No takva su popuštanja potrajala samo do kraja srpnja. Tada je najavljena javna likvidacija Židova koju je odobrilo Ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH Dopisom velikim županima: „U interesu javne sigurnosti imaju se svi Židovi (pokršteni ili ne) i Srbi (prešli na katolicizam ili ne), zatvoreni pod sumnjom radi komunizma *a protiv kojih inače ne predleži nikakav dokazni materijal* (kurziv Z. J.), da bi se mogli staviti pod prijeki sud i odpremiti u sabirni logor Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću.“¹³³ U praksi se ta odredba zapravo odnosila na sve Židove, bili oni komunisti ili ne. Ironično, u izvješću Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva o vanjskoj i unutrašnjoj situaciji za III. desetnicu mjeseca rujna ističe se da Židovi žive mirno, no „mjere preduzete prema njima su nedovoljne jer još imaju doticaja sa širokim narodnim slojevima, te bi ih trebalo podpuno izolirati.“ Primijećeno je i da židovski trgovci daju seljacima robu na dug, posuđuju novac bez kamata, samo da bi ih učinili sklonijima sebi jer

¹²⁹ Građa, knjiga 1, dok. 1724/41

¹³⁰ Isto, dok. 14 571/41

¹³¹ N. Lazić, *Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji*, str. 189.

¹³² Građa, knjiga 1, dok. 17/41

¹³³ Isto, dok. 46/41

hrvatski trgovci „kao kapitalom slabiji to nisu u stanju, te tako ovi izpadaju u nepoželjnom svjetlu kod seljaka.“¹³⁴

U jesen 1941. Židove su s užeg područja grada (gdje su uglavnom živjeli) iselili u dijelove grada preko Orljave (Ciglane). Neke su naselili u ubožnicu na Varelovac i u obližnja sela, a neke smjestili u ulice Jelačićeva, Starčevićeva i Pavla Radića – uglavnom na periferiji. Židovske su obitelji stanovale u šupama, podrumima i drugim neprikladnim prostorima. Pri preseljenju im je dopušteno ponijeti samo onoliko stvari koje su mogli obući i ponijeti u rukama.¹³⁵ No tamo se nisu dugo zadržali. Koncem prosinca uhićeni su i odvedeni u Đakovo, Jasenovac i logore u Njemačkoj. Od 60-ak židovskih obitelji u Požegi (oko 260 osoba) jedna je obitelj uspjela pobjeći, a preživjeli su rijetki neuhićeni pojedinci – npr. ugledna liječnica dr. Melanija Schorsch Skopczynski (koja vjerojatno nije uhićena jer se požeška vlast bojala reakcije građana) te dječak Ivica Haas kojega je spasila obitelj Taborsky i kojoj je kasnije dodijeljena čast Pravednika među narodima.¹³⁶ Ilija Rikanović spominje da su preživjeli neki članovi obitelji Kohn, Geršković, Spitzer, Dorner, Bienenfeld, Adler, Steiner, Fischer, Davidović, Gerstman, Polak, Singer, Blüm, Grünwald, ali ne navodi na koji su način ti ljudi preživjeli.¹³⁷

U Požegi danas živi nekolicina obitelji s nekim od tih prezimena, ali ne mogu tvrditi da su to potomci spomenutih obitelji. Ovamo su, poslije rata, mogli doseliti i iz drugih mjesta.

4.4. Romi na udaru vlasti

Pod udar zakonodavnih propisa došli su i Romi iz Požeškog kotara, iako malobrojni (oko 150).¹³⁸ Poslije utvrđivanja rasne pripadnosti evidentirani su i podvrgnuti potpunoj likvidaciji. Ustaše su ih uglavnom uhićivali na prijevaru. Obećavali su im da će ih preseliti u napuštena sela gdje će dobiti kuće, gospodarske zgrade, zemlju i oruđe. Mlađim i zdravim muškarcima obećavali su da će ići na rad u Njemačku i dobro zarađivati. Tako su početkom svibnja otpremljeni u jasenovački logor. Ponegdje su pojedinci i naselja željeli zaštititi Rome. To su pokušali stanovnici Kutjeva za neke obitelji s njihovog područja, tvrdeći da su ti ljudi mirni, marljivi, da ne krađu i ne prose, već pošteno rade.¹³⁹

¹³⁴ Građa, knjiga 1, dok. 3765/41

¹³⁵ CPBS, Fond, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, K – 58/I

¹³⁶ Pismo Ivice Haasa doktoru Dani Pavlici od 1. prosinca 1988.

¹³⁷ I. Rikanović, *Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini*, str. 23.

¹³⁸ *Narodne novine*, 5. svibnja 1941.

¹³⁹ PASP, Fond Kotarska oblast, spis br. 12 001

Iako požeški Romi nisu težili izgradnji većih kuća niti imali skupocjeni namještaj i opremu, posjedovali su nakit, zlato i novac. To im je oduzeto pri dolasku u logor. Muškarce su u logoru koristili za rad na ekonomiji i pilani, kopanje kanala, sječu drva, pripremu grobnica za masovne likvidacije itd. Navodno su tjerani da jedni druge ubijaju i sudjeluju u likvidacijama zarobljenika. Podataka o preživjelima nema.¹⁴⁰

Problem Židova i Roma na području Požeškog kotara bio je „riješeno“ već do kraja 1941. godine. No to nije slučaj glede Srba. Smatram da je za to postojalo više razloga:

- a) U Požeškom je kotaru bilo neusporedivo više Srba nego Židova i Roma pa je za „rješavanje“ njihovog pitanja trebalo puno više vremena
- b) U jesen 1941. došlo je do organiziranja i djelovanja partizanskog pokreta na ovom području koji je prisilio vlasti da mu posvete veću pozornost
- c) Ne treba zanemariti utjecaj Nijemaca koji su pokušavali „smiriti situaciju“ izazvanu pobunama u ljeto 1941. u drugim krajevima Jugoslavije
- d) Njemački komandant Srbije potkraj je ljeta izričito zabranio iseljavanje Srba iz NDH u Srbiju

4.5. Nijemci Požeškog kotara

Iako Nijemci Požeškog kotara ne spadaju u grupu ratnih stradalnika (oni će uhićenja, zlostavljanja, progone i preseljenja u ovom kraju doživjeti poslije rata), treba ih spomenuti jer su činili skoro 4 % stanovništva Kotara i značajno utjecali na zbivanja tijekom rata, pogotovo 1941. godine. Oko njih se i danas „pletu“ različiti prijevori, prije svega oko njihove stvarne uloge u podršci i djelovanju u suradnji s ustaškom vlašću. Ni o kojoj temi u ovom radu nisam pronašao toliko kontroverznih stajališta pa se sagledavanjem dobiva ovakva slika:

Nijemci Požeškog kotara glasovali su prije rata, osim manjih iznimaka, za JNS (Jugoslavenska nacionalna stranka) i JRZ – vladine političke stranke. Opredjeljenje Nijemaca za te stranke posebno je dolazilo do izražaja poslije Hitlerovog dolaska na vlast. Jugoslavenska se vlada sve više orijentirala prema Njemačkoj pa se pretpostavlja da su Nijemci, udruženi u Kulturbundu, prema uputama Njemačke glasovali za politiku jugoslavenske vlade.¹⁴¹

¹⁴⁰ D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941. godine*, str. 33.

¹⁴¹ S. Brlošić, *Đakovština u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, str. 37.

Neposredno pred početak rata, politički sustav koji se već sam po sebi urušavao, njemačka je manjina podrivala neprijateljskim stavom prema nenjemačkom stanovništvu. Žestokom su promidžbom „od 1. travnja 1941. radio-stanice Trećeg Reicha redovito počele prenositi vijesti kako se na području Jugoslavije progone Nijemci“.¹⁴² U tome je veliku ulogu imala kulturna organizacija Nijemaca *Kulturbund*, u kojoj je bilo oko 250 Nijemaca s požeškog područja. Nastao je iz saveza njemačkih kulturno-prosvjetnih i sportskih društava te zadružnih organizacija. Osim što je promicao nacističku ideologiju, uoči Drugog svjetskog rata postao je izravnim osloncem Njemačke u Jugoslaviji. Za vrijeme napada na zemlju odigrao je ulogu „pete kolone“. Organizacije Kulturbunda bile su i trgovački posrednici između takvih organizacija Nijemaca u Jugoslaviji i Njemačkoj. Osim znatne materijalne pomoći, Kulturbund je iz Njemačke dobivao knjige, filmove, glazbene instrumente i razni promidžbeni materijal. Neki su članovi primali stipendije za školovanje u Njemačkoj i naknade za troškove sudjelovanja na kongresima nacističke stranke.¹⁴³ Navodno je Kulturbund imao značajnu ulogu i u raspadu jugoslavenske vojske u zapadnoj Slavoniji i u požeškom kraju jer su njegovi pripadnici još prije napada njemačkih oružanih snaga vršili demoralizaciju i širili paniku među vojskom i civilima.¹⁴⁴

Organizacija *Njemačka narodna skupina* formirana je 13. travnja 1941. i tada je prestao postojati Kulturbund. Njezini su pripadnici izjednačeni u pravima sa stanovnicima Trećeg Reicha i bili su pod zaštitom njemačkih oružanih snaga. Zakonskom odredom o privremenom pravnom položaju Njemačke narodne skupine u NDH od 21. lipnja 1941. ta je organizacija dobila neograničeno pravo djelovanja te postala samostalnim tijelom u NDH. Antun Miletić smatra da je bila „država u državi“.¹⁴⁵

Unutar Njemačke narodne skupine formirane su organizacije i savezi, od kojih je najvažnija bila organizacija mladeži – *Deutsche Jugend*, a obuhvaćala je nekoliko organizacija muške i ženske mladeži. Bila je ustrojena na vojni način, a mladi su dobivali vojnu izobrazbu. U organizaciji *Deutsche Mannschaft* mladići su uvježbavali vojnu stegu i vještine. To je bila poluvojnička organizacija u kojoj su bili svi Nijemci obveznici vojne službe.¹⁴⁶

¹⁴² Z. Krnić, *Slavonija 1941.*, str. 39.

¹⁴³ S. Brlošić, *Đakovština u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, str. 35.

¹⁴⁴ Z. Krnić, *Slavonija 1941.*, str. 40.

¹⁴⁵ Antun Miletić, „Folksdojčeri na području Požeške kotline 1941. – 1943.“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 458.

¹⁴⁶ Z. Krnić, *Slavonija 1941.*, str. 40.

U gradu i selima Njemačka je narodna skupina organizirala osnovnu školu i dječji vrtić, a redovito su održavani zborovi na kojima se veličalo Hitlera i njemačku vojsku. Na njezin je zahtjev osnovana Njemačka općina sa sjedištem u Kuli (sjeveroistočno od Požege), a u njezin su sastav ušla sela s pretežitim ili djelomičnim njemačkim stanovništvom. Sela u kojima je živjelo više od 20 % Nijemaca dobila su, uz hrvatske, i njemačke nazive. Tako je Kula dobila ime Josephsfeld, a Poreč Josephsdorf.¹⁴⁷ To je bilo uvjetovano političkim motivima – posebice kada se radilo o osnivanju njemačkih općina ili općina s pretežito srpskim stanovništvom. U Požeškom je kotaru osnovano 14 takvih općina.¹⁴⁸

Prema popisu iz 1941., u Požegi je registrirano 1 080 pripadnika njemačke narodnosti, a u drugim mjestima Požeškog kotara oko 7 500. Antun Miletić iznosi ozbiljnu optužbu da je čak 20 % njih, pod vodstvom izvjesnog Eugena Franza, aktivno radilo za Njemačku obavještajnu službu i Gestapo. Navodno su oni omogućili uhićenje 30-ak intelektualaca koji su upućeni u Jasenovac i Staru Gradišku. Po njemu, požeški su Nijemci bili glavni organizatori progona Židova, njihovih odvođenja u logore i pljačkanja njihove imovine, posebice trgovina u kojima su se besplatno snabdijevali zajedno s vojnicima Wehrmachta.¹⁴⁹ Miletić također ističe da su požeški Nijemci kontrolirali najveći dio privrednih objekata koji su radili za interese Njemačke i postrojbi Wehrmachta (npr. mlinove, Njemačku kreditnu i privrednu udrugu). Navodno se (istih?) 20 % Nijemaca tijekom rata uključilo u formacije „Waffen SS“ i dobrovoljačku SS diviziju „Prinz Eugen“. Na taj je način većina njemačkih muškaraca bila maksimalno uključena u borbu protiv partizanskog pokreta, a imala je skoro jednoglasnu podršku njemačkog stanovništva Požeštine.¹⁵⁰

Takvoj se oštroj ocjeni usprotivio dr. Pavle Gregorić¹⁵¹, tvrdeći da je u Požeškom kotaru postojao izvjestan broj Nijemaca (nije naveo koliki) koji su pomagali partizanski pokret, a bilo ih je i u partizanskim jedinicama (sredinom 1943. osnovali su i svoju četvu „Ernest Thälman“) te da sama pripadnost njemačkom narodu nipošto ne znači i njegovo političko opredjeljenje (doktor Gregorić imao je „svoju“ njemačku partijsku ćeliju u Blagorodovcu kraj Daruvara i sigurno je bio dobro upoznat s raspoloženjem i aktivnošću Nijemaca u zapadnoj Slavoniji – op. Z. J.).

Svi su Nijemci morali biti članovi Njemačke narodne skupine. Međutim bilo je Nijemaca koji joj nisu htjeli pristupiti. Takve su najprije opominjali, a zatim zlostavljali na razne načine. Za Nijemce

¹⁴⁷ *Narodne novine*, br. 105, 23. studenog 1941.

¹⁴⁸ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 29.

¹⁴⁹ Antun Miletić, *Folksdojčeri na području Požeške kotline 1941. – 1943.*, str. 549.

¹⁵⁰ Isto, str. 550.

¹⁵¹ Pavle Gregorić, *Narodnooslobodilački pokret u Zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine – Sjećanja*, HIS, Slav. Brod, 1969., str. 85.

koji nisu htjeli pristupiti toj organizaciji vodstvo je imalo posebnu kartoteku, a bili su pod stalnim nadzorom. Ako je vodstvo zaključilo da i dalje ostaju antinacistima, znalo ih je poslati na rad u Njemačku.¹⁵² Đuro Fumić navodi kako je u kolovozu 1941. u selo Milanlug došlo desetak djevojaka i mladića iz Jugendbunda (Hitlerove mladeži) pokušavajući vrbovati mlade njemačke žitelje. Iako je u selu bilo dvadesetak mladih, nitko se nije želio učlaniti u tu organizaciju. Zbog toga su proglašeni izdajicama Trećeg Reicha.¹⁵³

Srećko Ljubljanić ističe i sumnju u broj pripadnika njemačke narodnosti na temelju popisa Njemačke narodne skupine. Upozorava da se tu ne radi samo o Nijemcima. Toj su organizaciji 1941. masovno pristupili Česi i Slovaci iz Požeškog kotara, i to ne iz pronacističkih pobuda. Naime, Češka i Moravska okupacijom su postale sastavnim dijelom Trećeg Reicha. Prema tome, Česi su bili njegovi državljani, a Slovačka njihova saveznica. Česi i Slovaci stoga su pristupili Njemačkoj narodnoj skupini da ne moraju služiti njemačku vojsku i biti poslani na Istočnu frontu.¹⁵⁴

Po do sada utvrđenim poimeničnim pokazateljima za Požegu i 44 okolna naselja, tijekom Drugog svjetskog rata i u ranom poraću život je izgubilo oko 300 Nijemaca.¹⁵⁵ Autor je uzeo podatke iz popisa u NDH, SFRJ i Hrvatskoj poslije rata do 1991. te iz popisa Njemačke i Austrije poslije rata. Popisima su obuhvaćeni vojnici i civili, no popisi nisu pouzdani. Geiger ističe da za neke osobe, unatoč njemačkim prezimenima, nije uvijek lako utvrditi radi li se baš o Nijemcima. Mnogi podrijetlom Nijemci nisu se takvima izjašnjavali niti stvarno osjećali. S druge strane, mnoge osobe koje su se izjašnjavale ili osjećale Nijemcima nisu imale njemačka prezimena.¹⁵⁶

Nema sumnje da je dio Nijemaca Požeštine pristajao uz politiku Trećeg Reicha i sudjelovao u opisanim aktivnostima. Ipak, svaka je generalizacija opasna, a to se, nažalost, u historiografiji ponekad događa. Uvijek treba imati na umu da su podaci ponekad manjkavi, nepouzdana ili se mogu višeznačno tumačiti, što dobro pokazuje primjer koji je naveo V. Geiger. Osim toga, čini mi se da još nije postignut dovoljan vremenski pa i emocionalni odmak od razdoblja Drugog svjetskog rata. Smatram da pojedini autori nisu uspjeli izbjeći značajnu subjektivnu komponentu u svojim iskazima, pogotovo stoga što su bili direktni sudionici ratnih zbivanja i identificirali s jednom od

¹⁵² Đ. Fumić, *Istočni dio Požeške kotline u NOB-u 1941. – 1945.*, str. 119.

¹⁵³ Isto, str. 120.

¹⁵⁴ S. Ljubljanić, *Slavonija kao područje migracija stanovništva u vrijeme NOB*, str. 204.

¹⁵⁵ Vladimir Geiger, „Žrtvoslov Nijemaca Požege i Požeške kotline“, u: *Scrinia Slavonica 7 (2007.)*, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, str. 430.

¹⁵⁶ Isto, str. 455.

zaraćenih strana. Pitanje djelovanja njemačke manjine u Požeštini svakako zaslužuje detaljnije razmatranje i vrjednovanje.

5. EKONOMSKE PRILIKE U POŽEŠKOM KOTARU NAKON PROGLAŠENJA NDH

Odmah po uspostavi NDH ustaške vlasti nisu poduzimale značajnije mjere za rješavanje pitanja u privredi. To je bilo uvjetovano činjenicom da su jedinice Wehrmachta preuzele kontrolu nad poduzećima, skladištima i dobrima. Tako su velike količine privrednih dobara i zaliha postali vlasništvom Trećeg Reicha. Takvo potpuno i neprikriveno iskorištavanje njemačke su vojne vlasti provodile do 30. travnja 1941. Tada je MUP NDH svim gradskim i kotarskim oblastima dostavio obavijest da je Njemačko vrhovno zapovjedništvo na teritoriju NDH njemačkim vojnim ustanovama zabranilo vršenje bilo kakve rekvizicije.¹⁵⁷ No obustava rekvizicije došla je tek nakon što je Wehrmacht već izvršio pljačku industrijske robe i poljoprivrednih dobara.

Zbog priprema za napad na Sovjetski Savez, Njemačke su oružane snage već polovicom svibnja 1941. počele odlaziti na istok. Tek su tada ustaške vlasti počele poduzimati konkretnije mjere za rješavanje privrednih pitanja. Doduše, još su koncem travnja počele kontrolirati industrijska poduzeća, obrtničke radnje i trgovine. Zakonskom je odredbom regulirano oduzimanje zemljišta i nekretnina dobrovoljcima iz Prvog svjetskog rata.¹⁵⁸ Zakonskom odredbom o uređenju posjedovnih odnosa na poljoprivrednim površinama vlasti su ozakonile oduzimanje posjeda svima koji su ih dobili na osnovu agrarnog zakonodavstva Kraljevine Jugoslavije. Oduzeta je zemlja dodijeljena kolonistima ili postala vlasništvom države. U trgovini je uvedena kontrola uvoza i izvoza te privremeno obustavljena prodaja namirnica za najnužnije potrebe. Zabrana je trajala tjedan dana, a obustavljena je nakon izvršenih priprava za izdavanje doznaka za kupovinu određenih artikala.¹⁵⁹

Travanjski rat i sve što se zbivalo nakon njega: spomenute mjere, mobilizacija muškaraca u domobranstvo, teror nad Srbima, Židovima, komunistima i antifašistima, polagana, ali uspješna konsolidacija Komunističke partije i prve partizanske akcije u sjeverozapadnom dijelu Kotara u jesen 1941. znatno je utjecalo na privredu Požeštine. Poljoprivreda i ionako slabo razvijena industrijska proizvodnja počele su osjetno opadati. Zbog toga je često dolazilo do potpune nestašice poljoprivrednih i industrijskih proizvoda. Uz to se vezivao nagli porast cijena, prije svega robe široke potrošnje. To je dovelo do pravog procvata šverca, utaje i svih negativnih popratnih pojava kriznih vremena. To su, ne predviđevši posljedice, poticale zakonske odredbe NDH: Zakonska odredba o raspodjeli i racioniranju namirnica za najnužnije životne potrebe, Odredba o dužnostima i pravima povjerenika u privrednim poduzećima, Odredba o prijavi i predaji viškova žitarica, kukuruza i brašna, o nabavljanju masti na potrošačke karte, o dovođenju pred prijeki sud

¹⁵⁷ Građa, knjiga 1, dok. 10, str. 13. – 14.

¹⁵⁸ *Narodne novine*, br. 7, 21. travnja 1941.

¹⁵⁹ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 48.

zbog samovoljnog podizanja cijena, o povećanju cijena mesnim proizvodima, ulju, jajima, voću, željeznoj robi itd. Tu su još bile Zakonska odredba o zabrani privatne prodaje svinja, dnevnoj preprodaji viškova žitarica, krumpira i mahunastog povrća te Zakonska odredba o prodaji kruha u pekarnicama (250 grama po osobi), poskupljenju brašna, krupice i posija.¹⁶⁰ Potkraj godine u Kotaru se, osim nedostatka živežnih namirnica, osjećalo i pomanjkanje tekstilnih, kožarskih i drugih proizvoda, a posebno onih potrebnih seoskim kućanstvima.

Takve žestoke restriksijske mjere (posebice ograničenje nabave i potrošnje namirnica nužnih za život, obvezna prodaja viškova proizvoda vlastima po maksimiranim cijenama te naglo povećanje cijena većini proizvoda) počele su već u jesen 1941. utjecati na političko raspoloženje ljudi.¹⁶¹ Osim navedenog, određivanjem cijena poljoprivrednim proizvodima, propisivanjem godišnje potrošnje po stanovniku, propisivanjem unificiranja odjeće i obuće, planiranjem stvaranja zaliha poljoprivrednih proizvoda, vlasti su počele stvarati dirigiranu privredu, a taj sistem stanovništvo nije prihvaćalo. Takvom su stanju doprinijele i prilike u industrijskoj proizvodnji koja je uglavnom bila preorijentirana na proizvodnju za ratne potrebe.¹⁶²

Do tada šutljivi i pasivni proizvođači počeli su pokazivati sve očitije znakove negodovanja i otpora. Seljaci su počeli sakrivati svoje proizvode i prodavati ih ljudima iz grada, koji su sve češće zalazili u sela u potrazi za hranom. Potkraj jeseni u Požeški su kotar sve češće dolazili ljudi iz raznih dijelova Bosne i Hercegovine. Najčešće su kupovali grah, kukuruz i krumpir. Imućniji poljoprivrednici koji su posjedovali viškove hrane iskoristili su takvu povećanu potražnju i podigli cijene svojim proizvodima. Time su kupci bili dodatno oštećeni. Naime, oni su hranu morali prevoziti privatnim prijevozom jer su im ju često oduzimali oružnici, policija i ustaše na željezničkim postajama i u vlakovima.¹⁶³ Po Kotaru se pričalo kako židovski trgovci (protjerani iz Požege tek na Božić 1941.) daju seljacima robu na dug i posuđuju novac bez kamata. Poput imućnijih poljoprivrednika i trgovaca postupali su i neki obrtnici. I oni su sakrivali svoje proizvode te ih ilegalno prodavali po znatno višim cijenama.¹⁶⁴

Ionako loša ekonomska situacija pogoršavana je mobiliziranjem muškaraca u domobranske postrojbe. Neke su od njih već u ljeto poslone u Bosnu, Liku, Kordun i druge krajeve radi borbe protiv partizana. Ustaše i Nijemci slali su ljude na rad u Njemačku. Sve je to loše utjecalo na

¹⁶⁰ P. Gregorić, Z. Krnić, *Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine*, str. 16.

¹⁶¹ Isto, str. 16.

¹⁶² M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 49.

¹⁶³ P. Gregorić, Z. Krnić, *Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine*, str. 16.

¹⁶⁴ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 50.

proizvodnju u ionako malobrojnim poduzećima i tvornicama (npr. Stock Brandy Medecinal i Ljevaonica braće Del Fabbro). Mušku je radnu snagu sve više morala zamjenjivati ženska, pa čak i dječja. Uslijed toga znatno se pogoršao položaj radnika, službenika i njihovih obitelji, kao i svih onih koji nisu imali izravne koristi od ratne privrede, a zavisili su od racionirane opskrbe.¹⁶⁵

Sve se otvorenije osjećalo i izražavalo nezadovoljstvo takvim stanjem. Interesi ljudi, bez obzira na njihovu dotadašnju političku orijentaciju, sve su više dolazili u sukob s politikom NDH.

6. RASPOLOŽENJE I REAKCIJE GRAĐANA – PASIVNI OTPOR

Nisu samo sve teže ekonomske prilike okretale stanovnike Požeštine protiv ustaške vlasti. Na njihove su stavove i ponašanje sve više utjecala politička zbivanja i ponašanje vlasti.

Poznato je da se stanovništvo Požeškog kotara 1941. godine (pa ni kasnije) nije masovnije uključilo u ustaški pokret niti se priklonilo njegovoj ideologiji. Nije odobravalo teror nad Srbima, Židovima, komunistima i protuustaški orijentiranim Hrvatima. Iako su ustaše intenzivno

¹⁶⁵ P. Gregorić, Z. Krnić, *Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine*, str. 17.

pokušavali izolirati ljude od narastajućeg partizanskog pokreta u jesen 1941., njemu je postajalo skloni sve više ljudi.¹⁶⁶ To je bilo posebno uočljivo po selima, gdje su se politički stavovi većine stanovnika znatno „pooštrili“ u odnosu na prijeratne. Prije rata većina seoskog stanovništva nije pripadala političkim strankama. Njih nije zanimala „visoka politika“ ni politikanstvo jer su život gledali s praktične strane. Na općim izborima 1935. godine 75 % seoskog stanovništva Požeštine glasovalo je za oporbu, a 1938. godine čak 85%.¹⁶⁷ Za oporbu su glasovali birači svih nacionalnosti iako je u tom kraju oporbu predvodila HSS. Glasujući za oporbu, tražili su promjene i izlaz iz postojećeg stanja.

Srpsko je stanovništvo pred sam rat bilo nešto više pod utjecajem režima i njegovih stranaka. U nekim su selima ljudi bili pod utjecajem četničke ideologije pa su pojedinci širili velikosrpski šovinizam. Radnički je pokret po selima bio slabo razvijen. Neki su ponešto znali o njemu, bilo je ljudi koje su privlačile komunističke ideje, ali nisu bili organizirani u tom smislu.¹⁶⁸

Iako su mnogi Hrvati dočekali proglašenje NDH kao ispunjenje želje o hrvatskoj državnosti, razočarali su se već prvih dana i tjedana postojanja te tvorevine. Proustaški orijentirana manjina bila je prilično glasna pa se stjecao dojam da ih je puno više nego što ih je zapravo bilo.

Iz ocjene o raspoloženju stanovnika Požeškog kotara potkraj 1941., koju je dao Drugi domobranski zbor, vidi se sljedeće: „Jedan dio je potpuno odan Poglavniku NDH i iskreno surađuje na izgradnji i učvršćenju države. U ovaj dio Hrvata pripadaju pristaše i učlanjenici Ustaškog pokreta te djelomično narod u krajevima još neizloženim djelovanju partizanskih i protudržavnih elemenata. Drugi dio Hrvata (...) danomice prilazi u partizanske redove te postaju aktivne ili pasivne pristaše tog pokreta. Tu spadaju i oni narodni slojevi koji su od ranije bili zadojeni komunističkom ideologijom, zatim onaj dio hrvatskog naroda koji je izložen uticaju četničko-partizanskih bandi, stekavši uvjerenje (...) da mu država i njene oružane snage kao i saveznici nisu u stanju pružiti osobnu i imovinsku sigurnost. Narod je postao malodušan i počeo gubiti vjeru u pobjedu naših snaga. Treći dio Hrvata drži se neodređeno i neispoljavajući svoje mišljenje i pasivno čeka rezultate sadašnjega rata. Tu spadaju uglavnom pristaše jugoslavenske, a djelomično i komunističke ideologije. /... / Oni postaju potpuno apatični i malodušni, ne čekajući ništa bolje i samim time ne poštuju mjesne državne vlasti, ne izvršavaju njihove naloge, a niti imaju povjerenja u ove.“¹⁶⁹

¹⁶⁶ N. Cvjetković, *Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine*, str. 109.

¹⁶⁷ HIS, *Zbornik br. 13/1976*, str. 189. – 193.

¹⁶⁸ Đ. Fumić, *Istočni dio Požeške kotline u NOB-u 1941. – 1945.*, str. 114.

¹⁶⁹ Građa, knjiga 1, dok. 46, str. 110. – 111.

Sve do kasne jeseni 1941. nije bilo organiziranog otpora ustaškom režimu. Požeška je Partijska organizacija razbijena na samom početku rata. Tek su sredinom jeseni, zahvaljujući opstanku partijskih ćelija u pojedinim selima, stvorene prve partizanske grupe koje su počele provoditi pojedinačne akcije u istočnom i zapadnom dijelu Požeškog kotara. Raspoloženje većine stanovništva gotovo anegdotski oslikavaju policijska izvješća, dajući sliku „pučkog“ pasivnog otpora u raznim oblicima. Tako je 30. svibnja 1941. protiv Uroša Branešca iz Požege podnesena prijava „zbog prikrivanja tri vojničke torbice, jednih gaća i konjskih kožnih bisaga, što je donio iz vojske i nije predao nadležnim organima.“¹⁷⁰ Dana 2. srpnja 1941. uhićen je Petar Knotek iz Pleternice, vlasnik gostionice, „jer nije htio ili je ‘zaboravio’ izvjesiti zastavu NDH“.¹⁷¹ Podnar Stjepana iz Požege prijavili su mještani „da je vrijeđao vlast NDH rekavši: ‘J***** ti ovu upravu!’“¹⁷²

Osim takvih benignih „ispada“, počele su prve prijetnje. Kotarska je oblast u Požegi 3. srpnja 1941. primila anonimno pismo sljedećeg sadržaja: „Uzmite na znanje da će mo za sva zla nanešena Srbima u tom kotaru pobiti sve ustaške porodice, a i činovnike, vašu predstojniče na prvom mjestu. To nije daleko, i uteći ne ćete. Zar je srpska sirotinja kriva što je svinja Pavelić prodao Hrvatsku Hitleru i Musolinju.“¹⁷³ Pismo je poslano iz Pakraca, a potpisala ga je Komanda Srba osvetnika, Psunj. Takva organizacija nikada nije postojala pa je to očito bio izraz ogorčenja Srba iz gorskog dijela Kotara.

7. PROBLEMI STRANKA POD USTAŠKOM VLAŠĆU

7.1. Nesnalaženje i raslojavanje HSS-a

Ustaški pokret na području Požeškog kotara nije bio masovan, ali je bio pravovremeno i dobro organiziran. Uz to se služio različitim metodama uhićivanja, mučenja, progona i likvidacija. Nasuprot njemu, organizacija HSS-a bila je masovna i politički utjecajna. Zato je već krajem travnja 1941. ustaški režim pokušao pridobiti članove i pristaše te stranke, naivno ističući

¹⁷⁰ PASP, dok. 2300/41

¹⁷¹ Isto, dok. 116/41

¹⁷² Isto, dok. 205/41

¹⁷³ Građa, knjiga 1, dok. 33/41

„sličnosti“ njihovih ciljeva i proglašavajući Antu Pavelića nasljednikom Stjepana Radića. Pri tome se, naravno, režim sukobljavao sa stranačkom politikom i tradicijom te utjecajem ideologije HSS-a među pristašama. Politici uključivanja članova i pristaša HSS-a u Ustaški pokret formalno je smetalo i njegovo organizacijsko ustrojstvo. Stoga je 4. srpnja 1941. donesena odluka o raspuštanju svih organizacija HSS-a, a donijelo ju je Predstojništvo Gradskog redarstva u Slav. Požegi.¹⁷⁴ (Stranka je zapravo raspuštena jer Pavelić nije želio niti jednu političku stranku osim ustaške, a nadao se da će razjedinjeni HSS-ovci lakše pristupiti ustašama).

Poslije toga je uslijedio poziv Hrvatima (a njime se, dakako, ciljalo prije svega na pripadnike i pristaše HSS-a) da se što prije učlane u ustaški pokret. Logornici i logorski dužnosnici obilazili su istaknute članove HSS-a želeći ih pridobiti za svoj pokret. Iako su se pri tome služili čak i prijetnjama, uglavnom ih nisu uspijevali pridobiti. Oni su izjavljivali vjernost NDH, ali su ostali suzdržani prema pristupu u Ustaški pokret. Većinu članova HSS-a ustaštvo je odbijalo zbog politike koju je provodilo u NDH, zločina i suradnje s Nijemcima te privilegiranog položaja Njemačke narodne skupine. Uvjerili su se kako su ustaštvo i nacizam povezani te da su ustaše došli na vlast zahvaljujući njemačkim okupacijskim snagama.¹⁷⁵

Usprkos tome, 2. kolovoza 1941. objavljena je informacija da su sve požeške organizacije HSS-a pristupile ustaškom pokretu na svom sastanku 31. srpnja, a mjesna organizacija bivše HSS „upućuje Poglavniku izraze odanosti i zahvalnosti, te stavlja svoje skromne sile na raspolaganje Poglavniku i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.“¹⁷⁶

Vijest o prelasku svih organizacija HSS-a u Ustaški pokret nije bila točna. Tom je pokretu pristupila desničarska organizacija HSS-a pod vodstvom Emila Tanaya. Ona se još prije rata isticala kao žestoka protivnica komunizma, izrazito klerikalno orijentirana, a okupljala je separatističke i profašistički orijentirane osobe. Ta je skupina frankovaca bila glavni oslonac požeškim ustašama prilikom uspostave vlasti, a pristupio joj je manji broj desno orijentiranih pristaša.¹⁷⁷ Pristupanjem te organizacije Ustaškom pokretu, u Požeškom je kotaru završilo izdvajanje proustaške struje iz organizacijskih okvira HSS-a.

¹⁷⁴ Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline, br. 42, 5. srpnja 1941.

¹⁷⁵ S. Brlošić, *Đakovština u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, str. 45.

¹⁷⁶ Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline, br. 46, 2. kolovoza 1941.

¹⁷⁷ Mile Konjević, „Hrvatska seljačka stranka i Narodnooslobodilački pokret u Požeškoj kotlini“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slav. Brod, 1984., str. 221.

Sva su ta zbivanja dovela do velikog raslojavanja sada već nepostojećeg HSS-a. Mada je u osnovi bila riječ uglavnom o pristašama politike vodstva na čelu s Mačekom, među članovima i simpatizerima postojale su razlike u privrženosti toj politici. Na raslojavanje je u izvjesnoj mjeri utjecala Komunistička partija pa se općenito smatralo da je ona potaknula relativno veliko sudjelovanje članova i pristaša HSS-a u partizanskom pokretu širom Hrvatske pa tako i u Požeštini. Smatram da je taj utjecaj ipak preuveličan. To, uvjetno nazvano „lijevo krilo“ na otpor režimu i priključivanje partizanskom pokretu pokrenulo je prije svega njegovo rodoljublje, borba za socijalnu pravdu i antifašistička usmjerenost. To potvrđuje Zvonko Brkić: „Naš se utjecaj (Komunističke partije – op. Z. J.) ostvarivao preko lijevog krila HSS-a. Mi smo znali i umjeli da s tim ljudima nađemo zajednički jezik u borbi protiv rata, fašizma, oko nacionalnog pitanja, položaja seljaka itd.“¹⁷⁸ HSS je, dakle, prihvaćala borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje, ali je u isto vrijeme zadržala svoja shvaćanja i ideologiju. U biti, HSS je ostala građanska stranka koja je pretpostavljala mogućnost da nakon rata povрати izgubljene pozicije koje je imala u građanskom društvu, tj. da postane jakom političkom strankom. (Radi se o 1941. godini. Tada se još nije znalo da će nakon rata biti uspostavljen jednostranački, komunistički sustav).

Pored desno orijentirane skupine HSS-a (koja je pristupanjem ustaškom pokretu zapravo prestala postojati) i „lijevog krila“ koje se aktiviralo protiv nacizma, ustaške vlasti i ideologije te se na tim osnovama počelo uključivati u partizanski pokret ili ga podržavati i pomagati na druge načine, postojala je i tzv. pasivizirana grupacija. Dio članova bivše HSS, kao i onih koji su tu stranku podržali na izborima 1935. i 1938. godine, vjerojatno su ostali zbunjeni Mačekom „politikom čekanja“ i pozivom na lojalnost NDH.¹⁷⁹ Oni su tijekom 1941. godine uglavnom i čekali da vide kako će se razvijati budući događaji. Pavle Gregorić piše: „Iako smo posvetili mnogo truda propagandi među Hrvatima, nama do kraja 1941. godine nije uspjelo privući u oslobodilačku borbu veće mase hrvatskog stanovništva. Mačekove poruke hrvatskim seljacima da treba čekati, izazvale su stanoviti oportunistički raspoloženo, osim rijetkih iznimaka, i koje je čak sa simpatijama gledalo na naše uspjehe, ali se nije odlučilo na aktivno učešće u oslobodilačkoj borbi.“¹⁸⁰

7.2. Komunisti u previranjima

¹⁷⁸ Zvonko Brkić, „Radnički pokret u Slavonskoj Požezi 1933. – 1941.“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941.*, OK SKH, Slav. Požega i HISB, Slav. Požega, 1978., str. 183.

¹⁷⁹ I. Rikanović, *Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini*, str. 25.

¹⁸⁰ P. Gregorić, *Narodnooslobodilački pokret u Zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine – Sjećanja*, str. 245.

Napad Sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju i brz prodor njihovih snaga ipak su iznenadili većinu stanovništva. Kotarsko-gradski komitet Komunističke partije Hrvatske odmah je održao sastanak na kojem je odlučeno da se narod pozove na obranu zemlje te da se jave dobrovoljci. Međutim, Komanda požeškog garnizona (tada još jugoslavenske vojske) nije htjela primiti dobrovoljce, dati oružje i opremu čak ni onima koje je sama pozvala u vojsku. Zbog toga je odlučeno da se komunisti (osim onih koji su bili određeni da ostanu u Požegi zbog veze) povuku s vojskom u sjevernu Bosnu. Naime, KPH je vjerovala da će rijeka Sava biti obrambena crta s koje će se Silama Osovine (u ovim krajevima Njemačkim oružanim snagama) pružati žestok otpor. No, takvu je akciju onemogućio izuzetno brz slom Kraljevine Jugoslavije i njezine vojske.¹⁸¹

Činjenica je da je požeške komuniste iznenadio takav razvoj događaja i zatekao ih nepripremljene za otpor i borbu. Odmah po proglašenju NDH požeška je Partijska organizacija razbijena. Njezinom je razbijanju u velikoj mjeri doprinijela činjenica da dolaskom ustaša na vlast požeško partijsko rukovodstvo nije dobilo čvršće i konkretnije smjernice za rad u novonastaloj situaciji. Zbog toga je propusta članstvo ostalo bez informacija, zadataka i cilja – prepušteno osobnom snalaženju.¹⁸² Oko toga se „plela“ već spomenuta priča o otkrivenom popisu članova Partije, SKOJ-a i antifašista koji je omogućio njihova brza uhićenja. Već je 12. travnja uhićeno cjelokupno požeško partijsko rukovodstvo od 30-ak članova.¹⁸³ Iako je većina relativno brzo puštena, konsolidacija je trajala predugo. I pušteni i neuhićivani članovi Partije pokušali su se individualno snaći u okolnostima sve većeg ustaškog pritiska i terora. Neki su se prijavili u domobranske jedinice čekajući povoljnu priliku za prijelaz i priključenje kakvoj akciji pružanja otpora koju bi povelala KPH. Neki su uspjeli pobjeći u Srbiju, gdje su se povezali s tamošnjim partijskim organizacijama. Nekolicina je završila u zatvorima, a dvojica su protjerani u Mađarsku.¹⁸⁴ Oni koji su ostali u Požegi pasivizirali su se i čekali daljnji razvoj događaja. Pojedinci su pokušali djelovati u ilegali. Na čelu s Nevenkom Kulić i Ivanom Pospišilom prikupljali su oružje, odjeću i drugi materijal potaknuti organiziranim pobunama u drugim krajevima Hrvatske, vjerujući da će i tu ipak uskoro doći do konsolidacije i organiziranja oružanog otpora. No prikupljene je predmete otkrila i zaplijenila policija.¹⁸⁵ Tako su se do kraja 1941. godine u oružanu

¹⁸¹ S. Ljubljanić, *Radnički pokret i NOR u Požeškoj kotlini*, str. 250.

¹⁸² I. Rikanović, *Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini*, str. 22.

¹⁸³ Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, *Glavni urudžbeni zapisnik, br. 1842/45, K - 7*

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ I. Rikanović, *Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini*, str. 24.

borbu uključila samo četvorica članova požeške partijske organizacije. (Na području Požeškog kotara bilo je uoči rata 68 članova i 78 kandidata Partije).¹⁸⁶

Ipak, neke su partijske organizacije po selima Požeštine ostale nedirnute, posebice u Dubokoj i Sloboštini. Zbog toga je težište partijskog rada prebačeno iz grada na ta dva središta. Polako su i teško uspostavljane veze s Okružnim partijskim rukovodstvima u Novoj Gradiški, Pakracu, Našicama, Orahovici i Slatini.¹⁸⁷

Požeška se partijska organizacija počela konsolidirati tek nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez. Svoje je akcije usmjerila uglavnom u dva pravca: pružanje zaštite i organiziranje otpora među progonjenim srpskim stanovništvom te pobuđivanje otpora u redovima domobrana. Naime, kao olakšica komunistima pokazao se dobro organiziran i brojčano velik domobranski garnizon s kojim su početkom ljeta uspostavljene veze. Iako je on formalno bio instrument ustaške vlasti na koji se ona oslanjala, komunisti su se uspjeli povezati s nekim domobranskim časnicima. Od njih su dobivali značajne podatke o političkim i vojnim planovima i zbivanjima.¹⁸⁸ U garnizonu je čak osnovan odbor od sedam časnika koji je radio na okupljanju simpatizera partizanskog pokreta i njegovom materijalnom pomaganju. Sličan je odbor organiziran i u barutnim skladištima. Ti su odbori od grupa simpatizera osnovali Ilegalni Gradski odbor NOP-a na čelu s doktorom Leonom Cirakijem (sinom književnika Franje Cirakija).¹⁸⁹

No njihova je djelatnost otkrivena te je 19. prosinca uhićena grupa domobranskih časnika, simpatizera i pomagača NOP-a (Jerko Matković, Đuro Bencetić, Pero Mautner i Radovan Plivelić) te poveći broj civilnih osoba. Časnike se teretilo da su sudjelovali u osnivanju komunističkih ćelija, surađivali s partizanima i širili komunističku propagandu te slušali strane radio-postaje i prenosili vijesti građanima. Osuđeni su na zatvorske kazne s oduzimanjem čina.¹⁹⁰

Usprkos suradnji s domobranima, organiziranju otpora među Srbima, prikupljanju oružja i pojedinačnim diverzijama na prugama i vezama, pripreme za početak organiziranog otpora pod vodstvom Partije nisu bile ni brze ni masovne. Vrlo su teško i sporo uspostavljane veze s Okružnim komitetima susjednih kotara. Rukovodstvo ustanka za Hrvatsku smatralo je da su za sporo i neblagovremeno pokretanje širih narodnih slojeva najviše krivi članovi i rukovodstva KP u čitavoj

¹⁸⁶ *Prilog Građi za historiju NOP Slavonije*, HIS, Slav. Brod, 1965.; tabelarni prikaz, str. 187.

¹⁸⁷ S. Ljubljanić, *Radnički pokret i NOR u Požeškoj kotlini*, str. 251.

¹⁸⁸ Bogdan Crnobrnja, „Partijska saradnja Pakrac – Slavonska Požega“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slav. Brod, 1984., str. 94.

¹⁸⁹ S. Ljubljanić, *Radnički pokret i NOR u Požeškoj kotlini*, str. 251.

¹⁹⁰ PASP, Fond, Sudbeni stol, dok. 15/42

Slavoniji. To se vidi iz pisma koje je CK KPJ uputio CK KPH 13. veljače 1942.: „Mnogi su se rukovodioci zavukli u mišje rupe i čekali dolazak Crvene armije, dok su se drugi razbježali ili kapitulirali pred pobješnjelim terorom; oportunistom prožeti rukovodioci nisu izvršavali naloge CK da se povuku u ilegalnost, a oni koji su već bili u zatvoru nisu htjeli bježati, iako je to u mnogim mjestima bilo moguće /.../. Česte provale zbog nedovoljne konspiracije, izdajničkog držanja i cinkovanja, dovele su u više mjesta (Brod, Požega, Osijek) do toga, da su mjesna i okružna rukovodstva bivala dva-tri puta pohapšena ili uništena.“¹⁹¹

Je li to bila prestroga ocjena? Mnogi autori, među kojima i Dragiša Jović, ističu kako komunisti Požeštine ni u tom teškom razdoblju nisu mirovali. Odlazeći u sela, manje su grupice komunista organizirale mitinge i zborove s hrvatskim i srpskim stanovništvom, upoznavajući ih s ciljevima za koje se bori KPJ. Isticana je ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda koji se zajedno bore protiv Nijemaca, ustaša i njihovih pomagača. Tumačili su kako NDH nije nikakva slobodna odnosno nezavisna država, nego marioneta u rukama Nijemaca. Na kraju takvih zborova stanovništvo je pozivano na suradnju s narodnooslobodilačkim pokretom.¹⁹² Možda su komunisti činili ono što su u takvim okolnostima jedino i mogli.

Iako se gradska partijska organizacija u drugoj polovici 1941. godine donekle oporavila i počela djelovati, njezin je rad ponovo prekinut potkraj godine. Došlo je do velike provale začete u Osijeku, koja je zahvatila i Požegu. Uhićeno je 16 komunista, SKOJ-evaca i simpatizera u gradu, a u selima 19 članova Partije i simpatizera (tada su otkriveni i domobranski časnici).¹⁹³

8. ORGANIZIRANI OTPOR I PRVA BORBENA DJELOVANJA

Spomenuto je da se požeška partijska organizacija počela konsolidirati nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez. Već dan nakon napada (23. lipnja 1941.) CK KPJ donio je proglas o dizanju oružanog ustanka. Neposredno nakon proglašenja u zapadnu je Slavoniju došao član CK

¹⁹¹ Građa, knjiga 2, *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, Zagreb, 1962., dok. 32/42

¹⁹² Dragiša Jović, „NOP u borbi protiv desničarskih elemenata bivšeg HSS-a u Slavoniji 1941. – 1945. god.“, u: *Slavonija u NOB*, HIS, Slav. Brod, 1966., str. 147.

¹⁹³ S. Ljubljanović, *Radnički pokret i NOR u Požeškoj kotlini*, str. 252.

KPJ doktor Pavle Gregorić i započeo s organizacijom priprema za dizanje ustanka. Ubrzao je započeto povezivanje partijskih organizacija Požeškog kotara s obližnjim kotarima i dao naredbe partijskim rukovodiocima. U Požegi, Soboštini i Dubokoj održani su sastanci na kojima su članovi Partije dobili zadatke da skupljaju oružje, streljivo i vojničku opremu potrebnu za oružanu borbu te da okupljaju ljude koji bi željeli aktivno sudjelovati u oružanom otporu ustaškom režimu.¹⁹⁴ Dotadašnja nekoordiniranost akcija negativno je utjecala na tijek aktiviranja partizanskog pokreta. Jedan od uzroka bila je činjenica da je Kotar Požega djelomično pripadao trima okružnim komitetima KPH – Nova Gradiška, Osijek i Slav. Brod, koji su bili odgovorni za dizanje ustanka i razvoj oružane borbe na tim područjima. Treba napomenuti i da su prigorski predjeli Krndije većinom, a u zapadnom dijelu Požeške kotline ispod Papuka i Psunja u cjelini nastanjivali Srbi. Suprotno tome, na pobrđu Papuka i dijelom ispod Krndije, od Kutjeva do Tornja, živjelo je uglavnom hrvatsko stanovništvo, djelomice miješano sa Srbima, Česima, Slovacima i Nijemcima. Zbog toga su, između ostaloga, stanovnici tih prostora (bez obzira na uspjeh nekih akcija) tijekom 1941. godine ostali izvan utjecaja partizanskog pokreta. Žarišta i uporišta oružanih partizanskih grupa u zapadnom dijelu Požeške kotline nisu bila međusobno povezana sve do konca 1941. godine.¹⁹⁵

U skoro čitavom Kotaru: na striježevačkom, soboštinsko-čečavačko-perenačkom i gradsko-vrhovačkom području u jesen 1941. formirani su Akcioni odbori koji su oružanim grupama bili glavni oslonac u akcijama. U njima su često sudjelovali i sami članovi odbora. No njihov je glavni zadatak bio da na sigurna mjesta zbrinjavaju iscrpljene borce pri povratku iz akcija – da im osiguraju smještaj, hranu i druge potrebe. Ti su odbori bili prethodnici Narodnooslobodilačkih odbora – prve organizirane narodne vlasti u selima. Tijekom jeseni ukazala se potreba da se formiraju odbori s većim brojem članova i širim ovlastima, da ne budu ilegalni i da ih bira seosko stanovništvo. U te su nove odbore, nazvane Narodnooslobodilačkima, birani provjereni članovi Akcionih odbora, obzirom da je njihova uloga prestala formiranjem novih budućih organa vlasti.¹⁹⁶

Narodnooslobodilački odbori nisu bili organ niti jedne partije ni organizacije. Oni su na oslobođenom teritoriju bili privremeni organi vlasti i vršili sve funkcije osim vojnih. Organizirali su opskrbu boraca hranom, odjećom i oružjem. Pri tome treba opovrgnuti prilično rašireno

¹⁹⁴ S. Milanović, *Narodnooslobodilački odbori kao prvi oblici narodne vlasti na sjeverozapadnom kraju Požeškog kotara (1941. – 1945.)*, str. 146.

¹⁹⁵ M. Bjelić, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, str. 53.

¹⁹⁶ S. Milanović, *Narodnooslobodilački odbori kao prvi oblici narodne vlasti na sjeverozapadnom kraju Požeškog kotara (1941. – 1945.)*, str. 152.

mišljenje da su partizani u požeškom gorju dobivali oružje od „naroda“, simpatizera i članova KP iz Požege i okolnih sela. Doktor Dane Pavlica tvrdi da su jedini izvor partizanske opskrbe oružjem bili pripadnici Hrvatskih oružanih snaga, od kojih su partizani akcijama otimali oružje i opremu. U Požegi i okolici nisu postojale tako organizirane snage koje bi, pored brojnih ustaških posada, uspjele prenijeti oružje do planine. Oružje se, uostalom, teško moglo prikupiti i u samom gradu.¹⁹⁷

Narodnooslobodilački su odbori održavali sigurnost i red na slobodnom području preko narodnih straža osnivanih u svim mjestima te obavještajnu službu. Također organiziraju opskrbu i ishranu stanovništva, a pod njihovom je upravom sva privreda (proizvodnja, trgovina, promet). Utemeljuju i provode prosvjetni rad preko škola i tečajeva za opismenjavanje. U neoslobođenim područjima izvana rukovode borbom, vode promidžbu za okupljanje svih antifašistički i rodoljubno orijentiranih ljudi. Prikupljaju hranu, odjeću i oružje za partizane, obavještavaju ih o namjerama i kretanju Hrvatskih oružanih snaga, prikrivaju progonjene borce. Također nastoje spriječiti njihova uhićenja i osloboditi zarobljenike. Organiziraju oružani narodni otpor, suzbijaju ustašku promidžbu, razbijaju njihove organizacije i sprječavaju njihovo osnivanje tamo gdje ih još nema. Onemogućavaju mobilizaciju u ustaške redove, populariziraju borbu naroda za nacionalno oslobođenje te sprječavaju izvoz hrane, goriva i sirovina u Njemačku. Poseban im je zadatak pridobivanje članova i pristaša HSS-a.¹⁹⁸

Puno i učinkovito djelovanje NOO doći će do izražaja u kasnijim ratnim godinama. Godina 1941. bila je tek začetak (iako uspješan) njihovog djelovanja u Požeškom kotaru.

U nekim je selima Požeškog kotara već postojao organizirani partijski rad te su odmah počele osnovne pripreme za dizanje ustanka. Seljacima je sugerirano da ne prodaju žito državi, ne plaćaju porez, ne odazivaju se na javne radove i ne odlaze na rad u Njemačku. Istodobno se pristupalo organiziranju oružanih skupina. U kolovozu 1941. formirana je prva oružana skupina na južnim padinama Papuka pod vodstvom Dake Puača. Kasnije se povezala s komunistima u Slobostini, a u studenom ušla u sastav Papučko-krndijskog odreda. Pripadnici skupine bili su naoružani i izvodili akcije na ustaše u okolnim selima, oružnike i šumska radilišta na Papuku.¹⁹⁹ Takve su (uglavnom uspješne) akcije imale dvostruki značaj: s jedne su strane u redove ustaša, oružnika i

¹⁹⁷ D. Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941. godine*, str. 105.

¹⁹⁸ Građa, knjiga 1, *Okružnica br. 4 CK KPH*, str. 345. – 350.

¹⁹⁹ P. Gregorić, Z. Krnić, *Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine*, str. 28.

raznih institucija NDH unosile strah i demoralizaciju, a s druge su strane sve više mobilizirale stanovništvo.²⁰⁰

Djelovanje takvih oružanih grupa bilo je usmjereno i na uništavanje telefonskih veza na linijama Slav. Požega – Našice, Slav. Požega – Nova Gradiška i Slav. Požega – Pakrac te postavljanje čavala i stakla na glavne ceste radi onesposobljavanja njemačkih vojnih motornih vozila, kao i nanošenje šteta na lokalnoj željezničkoj pruzi: „Više puta smo na prugu srušili po nekoliko telefonskih stupova i zabijali između šina željezne predmete da bi vlak iskliznuo. Kovač Trivo Radovanović izrađivao je papučice laktastog oblika od željeza, pomoću kojih smo probijali gume na automobilima. Postavljali smo ih noću na cesti Bektež – Čaglin i Bektež – Našice; na tim relacijama bilo je nekoliko zastoja u saobraćaju.“²⁰¹

Grupama su pomagali mještani okolnih sela. Naime, prve su takve akcije pozitivno djelovale na stanovništvo. Ljudi su shvatili da je moguće oduprijeti se neprijatelju, a takvim su akcijama stvarani povoljni uvjeti za dizanje i širenje narodnog ustanka. No da bi se mogle provesti veće akcije, bila su potrebne veće i bolje organizirane borbene jedinice. Zbog toga je doktor Pavle Gregorić 22. listopada 1941. formirao Papučko-krndijski odred. U njega su, osim grupa iz Duboke (Požeški kotar), ušle i partizanske grupe s područja Orahovice i Podravske Slatine.²⁰²

Djelovanje toga odreda na području Požeštine zapravo je počelo jednom neborbenom akcijom: isticanjem crvenih zastava u istočnom dijelu Kotara: „Dne 13. studenog 1941. godine, nađene su u blizini mjesta Ljeskovića i Čaglin, Kotar Požega, dvije komunističke zastave sa simbolima. Prva je bila pričvršćena za stup koji služi za najavu vlakova kod stražare broj 10, između prometnih mjesta, a druga je bila pričvršćena na jednoj vrbi kraj kuće Crnković Josipe iz Čaglina. Usprkos svestrano provedenih izvida, počinitelj se nije mogao pronaći.“²⁰³

Prva oružana akcija toga odreda u Požeškom kotaru bio je napad na zgradu Općine u Bektežu noću između 1. i 2. prosinca. U njoj je sudjelovalo i 40-ak stanovnika okolnih sela. Iznađena seoska straža se predala. Zaplijenjeno je oružje i streljivo, a zapaljene su općinska zgrada i arhiva: „Novac nije odnešen jer napadači nisu mogli doći do ključeva blagajne, budući da je povjerenik Mijo

²⁰⁰ Ivan Antonovski, „O iskustvu slavonskih partizanskih jedinica u napadima na utvrđena naselja“, u: *Slavonija u NOB*, HIS, Slav. Brod, 1966., str. 53.

²⁰¹ Stanko Radovanović, „Od prvih akcija do Papučko-krndijskog odreda“, u: *Prilog građi za historiju NOP Slavonije 1941. godine*, HIS, Slav. Brod, 1965., str. 288.

²⁰² Z. Brkić, *Kotar Slav. Požega: o radu KPJ 1940. i 1941. godine*, str. 112.

²⁰³ Građa, knjiga 2, dok. 48/42, str. 86.

Lukač, uočivši napad blagovremeno pobjegao. Poduzete mjere potjere za napadačima ostale su bezuspješne.“²⁰⁴

Tvrdnja Zvonka Brkića da su se nakon te akcije „pravoslavci prestali odazivati pozivima za pokatoličenje i pokušavati pobjeći u Srbiju“²⁰⁵ naprosto nije točna (ili je vrijedila samo za ovdje opisano, relativno malo područje). To se vidi iz ranije spomenutih *Dokumenata o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera*, npr. na str. 66., 73. i 79. gdje su pokatoličavanja dokumentirana još u proljeće, ljeto i jesen 1942. godine. No u svakom slučaju stoji tvrdnja da su ljudi postali oprezniji i bolje organizirani: u slučaju opasnosti sklanjali su se u obližnje šume i vraćali se odande njezinim prestankom. Sve se više pričalo o partizanskim uspjesima pri čemu je bilo i pretjerivanja.²⁰⁶

Akcije su vršene i u zapadnom dijelu Kotara. Pošto su ustaše iz sela Poljanske početkom listopada 1941. upali u obližnje Kantrovce i Vrhovce, opljačkali stanovnike i nekolicinu ubili, u noći 16. listopada grupa Dake Puača izvela je napad na Poljansku. To je bilo najsjevernije ustaško uporište u Kotaru, koje je kao predstraža istureno među gorska sela u kojima se intenzivno radilo na pripremi oružanih borbi. Akcijom se željelo uništiti ustašku posadu, doći do oružja i streljiva te potisnuti ustaška uporišta što dalje od Papuka radi stvaranja slobodnog teritorija. Akcija nije bila naročito uspješna. Zarobljena su samo dvojica ustaša (ostali su uspjeli pobjeći u obližnje Biškupce) s jednom puškom i 60 metaka. Ipak, akcija je zaplašila ustaše te se više nisu usuđivali osnivati uporišta podalje od glavnih komunikacija i u blizini šumovitih pobrđa.²⁰⁷ O tome govori i ovaj dopis: „Veliki je broj sela među šumama, brdima i rubovima nastanjen isključivo ili većinom od grko-istočnog elementa, rođenih drvokradica i krivolovaca, sklonih i svakom drugom kriminalitetu /.../. Terenske pogodnosti tj. gusto pošumljena brda, te uslijed toga i slab dodir sa organima izvršne vlasti, samo pojačavaju opću pogodnost. Mora se spomenuti i tradicionalan momenat, naime ovo je kraj baruna Trenka, Joce Udmanića, zelenokaderaša i Čaruge.“²⁰⁸

Za razliku od podgorskog i gorskog sjeverozapadnog dijela Požeškog kotara, veće područje istočnog dijela Kotara (osim blagih obronaka Krndije) npr. spomenuti Bektež, bilo je u ravnici. To je samo po sebi bilo otežavajuća okolnost za napade. Zbog toga su tamo partizani postavljali zasjede, uvijek na najpogodnijim mjestima između napadanog uporišta i garnizona iz kojega je

²⁰⁴ Građa, knjiga 2, dok. 48/42, str. 87.

²⁰⁵ Z. Brkić, *Kotar Slav. Požega: o radu KPJ 1940. i 1941. godine*, str. 112.

²⁰⁶ Isto, str. 112.

²⁰⁷ Isto, str. 118.

²⁰⁸ Građa, knjiga 1, *Dopis Velike župe Livac-Zapolje Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu, br. 30/1941*, str. 378.

brzo mogla stići pomoć oružničkim postajama. Pošto je najčešće trebalo zatvoriti više pravaca, u zasjedama je morao biti i veći dio partizanskih snaga. Sve to ne bi bilo moguće bez pomoći i suradnje lokalnog stanovništva.²⁰⁹

U studenom 1941. Puačeva se grupa prebacila na Ravnu goru (između Papuka i Psunja), gdje se povezala sa Psunjskom grupom s pakračkog područja radi pripreme za zajedničku akciju na selo Bučje. Napad je uspješno izvršen noću 10. studenog: „10. o. m. u 0 sati 50 naoružanih komunista napalo je občinsku zgradu Bučje na pola puta Požega-Pakrac, zapalila arhivu, odniela 250 000 kuna, razbila namještaj i ranila pisara Macana. Poduzete su mjere.“²¹⁰ Već dva dana kasnije izvršen je napad na Kamenski Vučjak, gdje se nalazilo glavno skladište Brodske imovne općine koja se bavila iskorištavanjem šuma. Akcijom je trebalo onemogućiti izvlačenje drvne mase. Lugari i čuvari su se predali, a zaplijenjeno je nešto streljiva i veća količina živežnih namirnica.²¹¹

S ciljem da se prekinu šumski radovi na Papuku i Ravnoj gori, napadnuto je 15. studenog selo Zvečevo. I ta je akcija uspjela, a 600 šumskih radnika napustilo je radilišta. Neki su pristupili partizanima. Akciju su pomogli i mještani, radnici iz Zvečeva, koji su još otprije obavješćivali partizane o dopremi robe iz skladišta i o kretanju ustaških ophodnji i jedinica.²¹²

U noći između 26. i 27. studenog borci Psunjske i Papučke grupe napali su ustaško uporište Kamensku. Zaplijenjena je znatna količina oružja i streljiva, razoružana je Hrvatska seljačka zaštita te spaljena žandarmerijska arhiva: „Noćas između 24 i 1 sat napadnuta je oružnička postaja Kamenska. Ubijen pokusni oružnik Jure Lubina. Tri stražara ranjena. Nalaze se u bolnici u Pakracu. Vojarna orobljena i zapaljena. Krilni zapovjednik i kotarski predstojnik nalaze se na licu mjesta.“²¹³

Dana 27. prosinca 1941. napadnuta je skupina ustaša koja se kretala prema Gornjim Vrhovcima. O tome postoji izvješće: „Vrhovno oružničko zapovjedništvo po satniku Vignjeviću javlja: 27. o. m. u području postaje Velika kod sela Vrhovci (Kotar Slav. Požega) došlo je do borbe između odmetnika i naših oružnika i ustaša oko 15 sati i vojska je došla u pomoć iz Požege i borbe su se vodile sve do 28. o. m. jutros. Oružnički poručnik Bašić Martin teško je ranjen i prevezen u bolnicu

²⁰⁹ I. Antonovski, *O iskustvu slavonskih partizanskih jedinica u napadima na utvrđena naselja*, str. 53.

²¹⁰ Građa, knjiga 1, *Izveštaj II. Zbora*, str. 272.

²¹¹ Z. Brkić, *Kotar Slav. Požega: o radu KPJ 1940. i 1941. godine*, str. 113.

²¹² Isto, str. 113.

²¹³ Građa, knjiga 1, *Izvešće vojno-oružničkog Zapovjedništva Pakrac, br. 1854*, str. 294.

u Požegu, zapovjednik postaje Velika, zarobljen je od odmetnika.“²¹⁴ Zapravo je poginulo 14, a ranjeno pet ustaša koji su kasnije strijeljani. Za odmazdu, sutradan je Petranovićevo bojno krenulo na Kantrovce i Vrhovce. Svi koji su bili sposobni za pokret pobjegli su u šumu, a u selima su ostali žene, djeca i starci. Ustaše su u Kantrovcima ubili 70, a u Vrhovcima 29 mještana te zapalili selo: „Selo Vrhovci (sjev. zap. od Velike – kod Sl. Požege) danas je od naše strane uništeno. Jedan domobran poginuo. Akcija čišćenja nastavlja se preko Papuka prema Kamenskoj.“²¹⁵

Sutradan su ustaše po okolnim selima hvatali ljude, odvodili ih u Požegu, a odatle u Jasenovac. Zabilježena su i ubojstva: „29. o. m. ustaše iz Požege i Pakraca došli su u selo Skenderovce, pokupili ljude, koje su kod kuća našli njih 10, odveli na livadu kod sela Šeovice i tamo pobili.“²¹⁶ Tim je krvavim događajima završena 1941. godina u Požeškom kotaru.

Ocjenjujući pripremu i otpor prvih oružanih partizanskih grupa na području Požeškog kotara 1941. godine može se zaključiti:

a) Po uspostavi ustaške vlasti, organizatori otpora (u prvom redu komunisti) nisu se odmah snašli. Bili su neorganizirani i oprezni, slabo su prilazili ljudima potičući ih na otpor. Sve do rane jeseni nije stvorena niti jedna borbena organizacija.

b) Iako je od kraja ljeta 1941. pojačana aktivnost komunista, osnovani Akcioni odbori i aktivni, rad sa stanovništvom nekih sela i dalje je bio spor i nezadovoljavajući. Isto tako, sporo i kasno povezivanje ustanika s partijskim organizacijama iz susjednih kotara nepovoljno se odražavalo na brzinu priprema za ustanak. Razbijena i teško konsolidirana požeška partijska organizacija na početku rata doprinijela je svim nepovoljnim događajima (širenju ustaškog terora, uhićenjima, progonima, odvođenjima u logore, raseljavanju), ali isto tako i početnom oprezu i nepovjerljivosti stanovništva u takvoj kaotičnoj situaciji.

c) Ubrzana konsolidacija komunista Požeškog kotara potaknuta je dolaskom člana CK KPJ doktora Pavla Gregorića u zapadnu Slavoniju. Ilegalni Akcioni odbori prerastaju u Narodnooslobodilačke odbore čije članove, osim Partije, biraju stanovnici mjesta u kojima su osnovani. Ti su odbori, kao privremeni organi vlasti, preuzeli upravne funkcije u selima koje nisu zaposjeli ustaše, a kasnije na prvim oslobođenim područjima. U neoslobođenim su područjima

²¹⁴ Isto, dok. 248, str. 434.

²¹⁵ Isto, *Izvešće II. domobranskog zbora*, str. 442.

²¹⁶ Isto, *Izvešće I. oružničke pukovnije 1271/JS*, str. 436.

imali posebne zadatke, ali s istim ciljem – protjerivanjem Hrvatskih oružanih snaga i uspostavom privremene vlasti.

d) Organiziraju se borbene akcije u istočnom i sjeverozapadnom dijelu Kotara koje sve više utječu na stanovništvo. Ono se sve više uključuje u djelovanje partizanskog pokreta – pristupanjem borbenim jedinicama ili raznim vrstama pomoći i suradnje.

e) Potrebno je naglasiti da ustanički pokret u Požeškom kotaru nisu organizirali *samo* komunisti. U organizaciji su sudjelovali i antifašistički orijentirani ljudi različitih nacionalnosti, članovi ili pristaše bivših građanskih stranaka jer su svi imali isti cilj: pobuniti se protiv režima koji je odmah po uspostavi pokazao svoje pravo lice. Glede suradnje hrvatskog seljaštva s partizanskim pokretom, treba istaknuti da su ga mnogi poistovjećivali s HSS-om. Tako se stječe dojam da je cjelokupno seljaštvo bilo u HSS-u ili pod njegovim utjecajem, a to, naravno, nije točno.

ZAKLJUČAK

Godina 1941. u Požeškom kotaru nije i ne može biti zaokružena cjelina. To je dio vremena s kontinuiranom dinamikom, događajima koji se isprepliću i izmjenjuju ponekad gotovo iz dana u dan. Zbog toga je stroga kronologija mogla biti samo okvir ovoga rada, a opisana zbivanja po svojoj su prirodi zapravo nedovršena jer je ta godina samo uvod u četverogodišnje ratno razdoblje.

Prva je ratna godina u Požeškom kotaru glede zbivanja u mnogočemu slična zbivanjima u svim krajevima Hrvatske, ali ima izvjesne posebnosti uzrokovane specifičnim geografskim položajem,

nacionalnom heterogenošću stanovništva, postojanjem Sabirnog iseljeničko-useljeničkog logora, dobrom suradnjom Domobranskog garnizona s partizanskim pokretom te početnom nekonsolidiranošću ogranaka Komunističke partije koja je u velikoj mjeri doprinijela relativno kasnom organiziranju oružanog otpora. Takve su posebnosti pokrenule određena pitanja na koja sam pokušao odgovoriti.

Jedna od glavnih karakteristika ustaške vlasti bilo je ozakonjenje terora nad „nepoćudnim“ stanovništvom – Srbima, Židovima, Romima, komunistima i svima koji nisu prihvaćali ustašku ideologiju.

Zapazio sam da se u literaturi o Požeškom kotaru gotovo ne spominju žrtve ustaškog terora hrvatske nacionalnosti, osim pojedinih komunista. Istraživanjem sam došao do podataka da je tijekom osam ratnih mjeseci te godine od strane ustaške vlasti ubijeno 36 Hrvata. Nekoliko desetina završilo je u zatvorima (iz kojih je većina relativno brzo puštena) te nekolicina protjerana. To, u odnosu na stradanja Srba i Židova, nije velik broj i sigurno je ta malobrojnost razlog što se žrtve hrvatske nacionalnosti rijetko spominju, i to uglavnom u dokumentaciji iz policijskih arhiva. Ipak, treba spomenuti i njih, ne samo zbog „nacionalne ravnoteže“, jer žrtve nekoga naroda, ma kako malobrojne, ne treba prešutjeti.

Provođenje ustaškog terora u Požeškom kotaru otvorilo je neka pitanja još i danas sporna u historiografiji. To se prije svega odnosi na neka tumačenja samog postojanja i uloge pojedinih grupacija glede njihovog političkog djelovanja. Kao i u drugim dijelovima Hrvatske, bilo je (posebno u selima s čistim ili većinskim srpskim stanovništvom) pristaša velikosrpske, četničke ideologije. U literaturi pa i u samoj dokumentaciji Kotarske ustaške vlasti, spominju se četničke organizacije kojima se pripisuju čak i neka borbena djelovanja u prigorskom i gorskom dijelu Kotara. Pažljivo iščitavanje iskaza autora pojedinih publikacija i arhivske dokumentacije dovelo je do jasnog i nedvosmislenog zaključka: u Požeškom kotaru nikada nisu postojale četničke organizacije pa ne može biti govora o njihovom djelovanju. Pojmom „četnik“ na tom prostoru ustaše su imenovali Srbe, ali i sve proturežimski usmjerene ljude – od pristaša jugoslavenstva i stranaka Vlade Kraljevine Jugoslavije (koji jesu većinom bili Srbi, ali ne nužno pročetnički orijentirani) do komunista i antifašista. Tako npr. Ivana Trdića, umirovljenog učitelja Hrvata i predratnog pristašu jugoslavenstva, ustaše u svojim dokumentima nazivaju četnikom. Glavni promicatelji četničke ideologije u Požeškom kotaru već su prvih dana po uspostavi ustaške vlasti pobjegli u Srbiju. Tako su pristaše četništva odmah ostali bez političkog vodstva, onemogućeni u stvaranju bilo kakve organizacije. Četnički agenti, ubacivani na požeško područje iz drugih kotara,

nisu svojim vrbovanjem pridobili puno Srba. Većinsko su područje naseljeno isključivo ili pretežito Srbima potkraj jeseni 1941. već kontrolirali partizani, gdje je njihov utjecaj bio puno jači nego u ravničarskom dijelu, u kojemu su Srbi živjeli pomiješani s Hrvatima i pripadnicima drugih naroda. Pojedini su Srbi pristupali četničkom pokretu, ali su tada odlazili u borbene jedinice van Požeškog kotara. Osim toga, svi autori literature koji su bili sudionici partizanskog pokreta, nikada nisu imali sukobe ni s kakvom četničkom skupinom s požeškog područja. Pojedinci u partizanskom pokretu koji su izražavali pročetničke tendencije brzo su napustili taj pokret, prisilno ili svojevrijedno. Dakle, smatram da ima dovoljno dokaza o nepostojanju četničkih organizacija na području Požeškog kotara.

Drugi je problem bila veoma izražena manipulacija brojem Srba preseljenim u Srbiju putem Sabirnog iseljeničko-useljeničkog logora u Požegi. Spominjane su brojke od 2 000 do 3 000 pa sve do više od desetak tisuća. Oslanjajući se na podatke iz logora i dokumentaciju o iseljavanju iz pojedinih dijelova Kotara, došao sam do brojke od oko 4 000 do 5 000. Naravno, to je ipak samo procjena. U podacima iz logora spominje se da je kroz njega prošlo nešto više od 13 000 osoba. Ako je, prema dokumentaciji, među njima bilo čak oko 9 000 Slovenaca, Srba je moglo biti samo oko 4 000. Problem su preseljenja koja nisu evidentirana u logoru. Sumnja se da su mnogi Srbi ubijeni još u svojim selima pod krinkom preseljenja, a dosta je Srba iselilo dobrovoljno, „hvatajući“ veze s ustaškim dužnosnicima pa nisu evidentirani u logorskoj dokumentaciji. Zbog toga nije moguće razlučiti žrtve ubojstava i dobrovoljno iseljene od Srba koji su, radi deportacije u Srbiju, prošli kroz Sabirni logor. Taj se problem vjerojatno nikada neće riješiti. Službena je dokumentacija zaključena, a novih podataka nema.

Poseban problem u ratnoj historiografiji Požeškog kotara je uloga svećenika u pokatoličavanju pravoslavnih. Tu treba krenuti od opće poznate činjenice: pravoslavci na katoličanstvo nisu prelazili svojevrijedno. „Pritisnuti“ zakonskim odredbama i neposrednom ugroženošću egzistencije u slučaju nepristajanja, jasno je da su, u manjoj ili većoj mjeri, prihvaćali pokatoličenje. Katolička se Crkva našla u nezavidnom položaju. Država se otvoreno postavila iznad nje diktirajući pravila, način i dinamiku vjerskih prijelaza. Crkva je prihvatila pokatoličenje pravoslavnih (iako je bila svjesna kako je to zapravo nemoralan čin), ali je u zaključcima Biskupskih konferencija uporno isticala kako vjerski prijelazi moraju biti dobrovoljan čin. Svjesna da čini nešto što se kosi s njezinim načelima, Crkva je pokatoličenjem ipak uspjela spasiti mnoge živote, što priznaju čak i neki njezini protivnici. Pri tome u Požeškom kraju nije bio sporan čin same Crkve, nego ponašanje pojedinih svećenika koji su prekršili kanonske i civilizacijske norme nedoličnim odnosom prema prijelaznicima – ismijavanjem, vrijeđanjem i otvorenim ponižavanjem. Iz dokumentiranih izjava

svjedoka ističe se povezanost, čak suradnja nekih svećenika s vodećim ljudima iz ustaškog pokreta te otvoreno vrbovanje prijelaznika za pristupanje tom pokretu. Nije sporno da je te povezanosti bilo – pitanje je samo u kojoj mjeri. Dokumentacija vrvi negativnim primjerima. Faktografija može potvrditi samo prijelaze, ali ponašanje svećenika počiva na izjavama svjedoka. Njih ipak smatram vjerodostojnijima od tumačenja pojedinih autora kojima interpretacija preteže nad samim činjenicama iako se, naravno, izjave svjedoka ne mogu lišiti opasnosti da uvijek ne odgovaraju stvarnosti. Ulogu svećenika ne treba se i ne smije relativizirati, ali ni potpuno demonizirati. Postoje i primjeri pozitivnog ponašanja svećenika. U svakom slučaju, njihova negativna uloga pri pokatoličenju ne treba biti odraz stava Crkve, nego ju treba promatrati na osobnoj razini svećenika kao ljudi koji naginju izvjesnim političkim opcijama i ponašaju se u skladu s tim.

Za požeški je kraj karakteristično pitanje o ulozi Njemačke narodne skupine u cjelokupnoj dinamici događaja, suradnji s ustaškom vlašću i aktivnim sudjelovanjem u borbenim jedinicama Njemačkih oružanih snaga. Ako je, kako navode neki autori, Njemačka narodna skupina bila „država u državi“, ne vidim neku veliku povezanost te organizacije s ustaškom vlašću osim opće, fašistoidne usmjerenosti. Zakonom izjednačena u pravima sa stanovnicima Trećeg Reicha, s neograničenim pravom djelovanja, ona nije ovisila o ustaškoj vlasti. Smatram da je njezina suradnja s vlašću bila samo formalne prirode, potpomognuta okolnošću da su imali zajedničkog neprijatelja (antifašiste i partizanski pokret). Velikim sam i nedovoljno istraženim problemom smatrao gotovo jednoglasnu demonizaciju ne samo Njemačke narodne skupine kao organizacije, nego i svih njemačkih žitelja Požeškog kotara. Kao što su Nijemcima i ustašama za sve bili „krivi“ Židovi, postojala je opasnost da su protunacistički i protuustaški orijentiranim ljudima za sve bili „krivi“ Nijemci. Upadljiva je tvrdnja nekih autora da je čak 20 % (petina) Nijemaca Požeškog kotara (ne Njemačke narodne skupine nego ukupnog njemačkog stanovništva!) aktivno radilo za Njemačku obavještajnu službu i Gestapo te da se (nije objašnjeno je li istih) 20 % uključilo u njemačke borbene formacije te je tako većina njemačkih muškaraca bila neposredno uključena u borbu protiv partizanskog pokreta. Autori ne navode na koji su način došli do tih podataka pa mi se čini da se radi o proizvoljnoj procjeni. Ako je u Požeškom kotaru bilo oko 8 500 Nijemaca i ako eliminiramo žene, djecu i starce, to bi značilo da je blizu 2 000 Nijemaca aktivno sudjelovalo u borbi protiv partizana. Toliko boraca nije bilo ni u partizanskim jedinicama (pogotovo 1941. godine!), a po brojnosti bi se Nijemci približili ukupnom broju pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (2 900 domobranskih vojnika potkraj godine). To mi ne izgleda moguće i očito je riječ o svjesnom pretjerivanju, gotovo sotonizaciji pripadnika njemačkog naroda. Eminentni svjedoci ističu sudionike i pomagače partizanskog pokreta i mnoge antifašistički orijentirane Nijemce koji

su odbijali članstvo u njemačkim organizacijama i bilo kakvu suradnju s njihovim oružanim snagama. Na kraju, sporan je i sam broj Nijemaca Požeštine. Neki ljudi s njemačkim prezimenima (što je valjda autorima bio kriterij za određivanje nacionalnosti) nisu se osjećali Nijemcima niti se tako izjašnjavali u službenim popisima. To opet izgleda kao zloupotreba u svrhu manipulacije brojčanim podacima. Nema sumnje da je izvjestan broj Nijemaca Požeškog kotara na razne načine pomagao njemačkim oružanim snagama, priključivao im se i podržavao nacizam, ali su pretjerivanja opasna. Kada nema konkretnih dokaza u vjerodostojnoj dokumentaciji, historiografija postaje upitnom.

Jedno od spornih pitanja glede 1941. godine u Požeškom kotaru (a i na razini čitave predratne Jugoslavije) bio je utjecaj Komunističke partije na pripadnike bivšeg HSS-a glede pristupanja njegovih članova i pristaša partizanskom pokretu. Nema sumnje da se KP najprije snašla i počela organizirati oružani otpor koji je ubrzo prerastao u partizanski pokret, kao i to da je svoj utjecaj i ideologiju širila još dugo prije rata. No smatram da je bilo pretjerivanja obzirom na njezin utjecaj na pristupanje HSS-ovaca partizanskom pokretu. HSS (posebice „lijevo krilo“) po samoj je prirodi svoje ideologije morao biti antifašistički orijentiran jer su i načela stranke naglašavala rodoljublje, težnju za slobodom i socijalnom pravdom. Prema tome, njezine članove i pristaše nije trebalo puno motivirati „izvana“. KP je pomogla HSS-u utoliko što mu je ponudila konkretan način uključivanja u antifašistički pokret, uklapanje u razrađenu i relativno čvrstu shemu otpora nacizmu i ustaškoj ideologiji i vlasti. Nekoga tko je u biti antifašist i ne odobrava nepravednu, ugnjetavačku vlast i takvu ideologiju nije teško nagovoriti da se protiv nje pobuni – ako mu se pruži prilika i dokaz da se to može učiniti. HSS nije mogao sâm organizirati otpor zbog pomutnje u vlastitim redovima. Malobrojni frankovački ili proustaški usmjeren dio stranke pristupio je ustaškom pokretu, a velik se dio, zbunjen Mačekovom „politikom čekanja“ i pozivom na lojalnost NDH, pasivizirao i čekao daljnji razvoj događaja.

Pitanje koje nije sporno, ali je svakako zanimljivo, suradnja je nekih pripadnika Domobranskog garnizona s ogrankom KPH u Požegi. Činjenica je da su domobrani bili regularna hrvatska vojska, regrutirana uglavnom mobilizacijom te da većina njih nikada nije prihvatila ustašku ideologiju. Ne može im se poreći domoljublje kao ni činjenica da u mnogim slučajevima terora nad stanovništvom nisu sudjelovali dobrovoljno i po vlastitoj savjesti. Većina njih ubrzo je uvidjela pravo lice ustaštva. Zato ne čudi suradnja s naizgled „prirodnim“ protivnicima, komunistima. Shvaćajući da su njihovi neprijatelji zapravo ustaše, dio je visokih časnika iz požeškog garnizona osnovao odbor koji je radio na okupljanju simpatizera partizanskog pokreta i njegovom materijalnom pomaganju. Dio njih kasnije se priključio partizanskom pokretu, što je došlo do

izražaja u kasnijim ratnim godinama. Zbog toga domobrani u ovom kraju uglavnom nisu nosili stigmju „narodnih izdajnika“ koji su, ne samo u popularnoj literaturi nego i u historiografiji manje ili više negativno konotirani.

Na neka sam pitanja uspio pronaći zadovoljavajući odgovor, na neka nisam i vjerojatno neću ni moći. U ratnim je zbivanjima neizbježna polarizacija, „biranje strana“ na koje nisu imuni ni mnogi povjesničari. Vjerodostojna je dokumentacija (ponekad i sama ovisna o interpretaciji i interesima onoga tko ju je stvarao) ponekad u raskoraku s tumačenjima nekih povjesničara. Zbog toga konačnih odgovora ponekad nema. Pokušao sam rasvijetliti maleni dio nekih prijepora, ali ima još puno prostora za buduće istraživače koji će pokušati naći odgovore na neka još nerazjašnjena pitanja o prvoj ratnoj godini u Požeštini.

LITERATURA

1. Antonovski, Ivan, „O iskustvu slavonskih partizanskih jedinica u napadima na utvrđena naselja“, u: *Slavonija u NOB*, HIS, Slavonski Brod, 1966., str. 53. – 56.
2. Bjelić, Miodrag, „Neka pitanja o radu političkih partija u Požeškoj kotlini pred Drugi svjetski rat s posebnim osvrtom na zapadni dio Kotara“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941.*, HISB, Slavonski Brod, 1978., str. 263. – 275.
3. Bjelić, Miodrag, *Požeški narodnooslobodilački partizanski odred*, HISB, Slavonski Brod, 1981.
4. Bjelić, Miodrag, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2008.

5. Brkić, Zvonko, „Kotar Slav. Požega: o radu KPJ 1940. i 1941. godine“, u: *Prilog građi za historiju NOP Slavonije 1941.*, HIS, Slav. Brod, 1965., str. 108. – 125.
6. Brkić, Zvonko, „Radnički pokret u Slavonskoj Požegi 1939. – 1941.“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941.*, OK SKH, Slav. Požega i HISB, Slav. Požega, 1978., str. 161. – 196.
7. Brlošić, Stjepan, *Đakovština u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, Skupština općine Đakovo, Đakovo, 1986.
8. Crnobrnja, Bogdan, „Partijska saradnja Pakrac-Slavonska Požega“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 89. – 98.
9. Cvjetković, Nikola, „Političke prilike u Požegi i Požeškom kotaru nakon okupacije 1941. godine“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 105. – 110.
10. Fumić, Đuro, „Istočni dio Požeške kotline u NOB-u 1941. – 1945.“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 111. – 143.
11. Geiger, Vladimir, „Žrtvoslov Nijemaca Požege i Požeške kotline“, u: *Scrinia Slavonica 7* (2007.), ur. Stanko Andrić, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2007., str. 429. – 457.
12. Gregorić, Pavle; Krnić, Zdravko, „Narodnooslobodilački pokret u Slavoniji 1941. godine“, u: *Slavonija u NOB*, HIS, Slavonski Brod, 1966., str. 11. – 34.
13. Gregorić, Pavle, *Narodnooslobodilački pokret u Zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine. Sjećanja*. HIS, Slavonski Brod, 1969.
14. Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1993.
15. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i NDH*, SN Liber/Školska knjiga, Zagreb, 1977.
16. Jelić, Ivan, „O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima i u Banovini Hrvatskoj“, u: *Zbornik 3*, HIS, Slavonski Brod, 1963., str. 142. – 165.

17. Jović, Dragiša, „NOP u borbi protiv desničarskih elemenata bivšeg HSS u Slavoniji 1941. – 1945. god.“, u: *Slavonija u NOB*, HIS Slavonski Brod, 1966., str. 145. – 156.
18. Konjević, Mile, „Hrvatska seljačka stranka i Narodnooslobodilački pokret u Požeškoj kotlini“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 215. – 234.
19. Krišto, Jure, *Sukob simbola. Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus, Plava biblioteka, Zagreb, 2001.
20. Krnić, Zdravko; Ljubljanović Srećko; Tomljenović C., „Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH“, u: *Zbornik 1*, HIS, Slavonski Brod, 1963., str. 5. – 27.
21. Krnić, Zdravko, *Slavonija 1941.*, MOO SUBNOR Zajednice općina Osijek, Osijek, 1978.
22. Lazić, Nada, „Teror okupatora i kvislinga u Slavoniji“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 185. – 198.
23. Leko, Vladimir, „Gospodarske prilike, uzroci i posljedice formiranja gospodarskih odnosa u poljoprivredi Kotara Slavonska Požega u periodu između dva rata“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941.*, HISB, Slav. Brod i Općinski komitet SKH Slav. Požega, Slavonski Brod, 1978., str. 13. – 27.
24. Lisac, Andrija Ljubomir, „Deportacija Srba iz Hrvatske 1941.“, u: *Historijski zbornik 1-4*, Slavonski Brod, 1956., str. 118. – 132.
25. Ljubljanović, Srećko, „Radnički pokret i NOR u Požeškoj kotlini“, u: *Požega 1227. – 1977.*, Skupština općine Slav. Požega, 1978., str. 244. – 263.
26. Ljubljanović, Srećko, „Slavonija kao područje migracija stanovništva u vrijeme NOB“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 199. – 208.
27. Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*. Naklada Pavičić, Zagreb, 2012.
28. Milanović, Stevo, „Narodnooslobodilački odbori kao prvi oblici narodne vlasti na sjeverozapadnom kraju Požeškog kotara (1941. – 1945.)“, u: *Požeška kotlina u*

Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945., Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 143. – 169.

29. Miletić, Antun, „Folksdojčeri na području Požeške kotline 1941. – 1943.“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 341. – 343.

30. Mišković, Ivan, „Razvoj NOV i specifičnosti ratovanja u Slavoniji“, u: *Slavonija u Narodnooslobodilačkoj borbi*, HISB, Slavonski Brod, 1967., str. 35. – 52.

31. Mrazović, Karlo, „NOP u borbi protiv pokušaja stvaranja četničkih odreda“, u: *Slavonija u NOB*, HIS, Slavonski Brod, 1966., str. 158. – 176.

32. Mužić, Ivan, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991.

33. Pavlica, Dane, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941. godine*, Općinski odbor SUBNOR-a Slav. Požega, Slavonska Požega, 1991.

34. Potrebića, Filip, „Gimnazija“, u: *Požega 1227. – 1977.*, Skupština općine Slav. Požega, 1978., str. 429. – 433.

35. Puač, Dako, „Razvoj oružane borbe u Požeškoj kotlini od 1941. do polovice 1942. godine“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 47. – 88.

36. Radovanović, Stanko, „Od prvih akcija do Papučko-krndijskog odreda“, u: *Prilog građi za historiju NOP Slavonije 1941. godine*, HIS, Slavonski Brod, 1965., str. 267. – 292.

37. Radovanović, Stanko, „Političke i ekonomske prilike te razvoj Partijske organizacije na istočnom dijelu Kotara Slav. Požega“, u: *Radnički pokret Požeške kotline 1918. – 1941.*, HISB, Slavonski Brod, 1978., str. 255. – 265.

38. Rikanović, Ilija, „Rad KP na organiziranju ustanka u Požeškoj kotlini“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 15. – 47.

39. Šasić, Jefto, „Operativni značaj Slavonije i Požeške kotline“, u: *Požeška kotlina u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941. – 1945.*, Centar za znanstvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1984., str. 235. – 248.

40. Tomac, Zdravko, „Ekonomska struktura Slavonije pred Drugi svjetski rat“, u: *Zbornik 3*, HIS, Slavonski Brod, 1965., str. 18. – 37.

IZVORI

1. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, *Glavni urudžbeni zapisnik br. 1821/45*, K – 7
2. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, *Glavni urudžbeni zapisnik br. 1892/45*, K – 7
3. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, dok. br. 27 334 – 27 339, K- 371
4. Arhiv Hrvatske u Slav. Požegi, Fond Kotarska oblast, dok. br. 12 001
5. CPBS, Fond, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, K – 58/I

6. *Dokumenti o protunarodnom radu jednog dijela katoličkog klera, Zagreb, 1946.* (dalje: *Dokumenti*), 66 – kopija izvješća svjedoka o prisilnom pokatoličenju stanovnika Crkvenih Vrhovaca
7. *Dokumenti, 69* – kopija izvješća svjedoka o ponašanju župnika Božidara Šantića prema stanovnicima Slobošine
8. *Dokumenti, 73* – kopija izvješća pokatoličenih svjedoka sela Jakšić
9. Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji, knjiga 1, (dalje: Građa 1) HIS, Slav. Brod 1962., *Proglas Komande divizije*, bez broja, str. 12.
10. Građa 1, *Saopćenje CK KPH sredinom lipnja 1941. o situaciji u zemlji*, bez broja, str. 26.
11. Građa 1, *Izveštaj II. domobranskog zbora*, bez broja, str. 272.
12. Građa 1, *Okružnica br. 4 CK KPH*, bez broja, str. 345. – 350.
13. Građa 1, dok. bez broja, str. 434.
14. Građa 1, *Izveštaj II. domobranskog zbora*, bez broja, str. 442.
15. Građa 1, dok. 10/1941, str. 13. – 14.
16. Građa 1, dok. 17/1941, str. 24.
17. Građa 1, dok. 30/1941, str. 378.
18. Građa 1, dok. 46/1941, str. 110. – 111.
19. Građa 1, dok. 67/1941, str. 102. – 105.
20. Građa 1, dok. 97/1941, str. 196.
21. Građa 1, dok. 98/1941, str. 147.
22. Građa 1, dok. 198/1941, str. 51.
23. Građa 1, dok. 1271/1941, str. 436.
24. Građa 1, dok. 1584/1941, str. 294.
25. Građa 1, dok. 1724/1941, str. 25.

26. Građa 1, dok. 2 060/1941, str. 20.
27. Građa 1, dok. 3 765/1941, str. 184.
28. Građa 1, dok. 14 571/1941, str. 59.
29. Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta, knjiga 2, (dalje: Građa 2), *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941. – 1945.*, HIS, Slav. Brod, 1962., dok. 32/1942, str. 53.
30. Građa 2, dok. 48/1942, str. 86.
31. Historijski arhiv Slav. Požega (dalje: HASP), *Spisi Kotarske oblasti*, neregistrirano
32. HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 22/41
33. HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 98/41
34. HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 133/41
35. HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 174/41
36. HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 754/41
37. HASP, *Povjerljivi spisi*, prs. br. 1941, sl/41, br. 90/41
38. Historijski arhiv Zagreb (dalje: HAZ), Fond Državno ravnateljstvo za ponovu, dok. br. 95/41
39. HAZ, Fond Državno ravnateljstvo za ponovu, dok. br. 100 – PTK – 1941. g.
40. HAZ, DRP, *Pismo državnog ravnatelja za ponovu Predsjedniku Vlade*, 138/41
41. Historijski institut Slavonije, *Zbornik* br. 13/1976, str. 189. – 193.
42. *Izveštaj žandarmerijske stanice Slav. Požega Kotarskoj oblasti Sl. Požega* br. 9 042
43. OŠ Julija Kempfa Požega, *Spomenica škole za 1937. – 1938. godinu i dalje*
44. Povijesni arhiv Slavonika Požega (dalje: PASP), bez broja, 5. svibnja 1941.
45. PASP, br. 16/41
46. PASP, br. 31/41
47. PASP, br. 116/41

48. PASP, br. 118/41
49. PASP, br. 205/41
50. PASP, br. 791/41
51. PASP, br. 929/41
52. PASP, br. 1 313/41
53. PASP, br. 2 300/41
54. PASP, br. 2 303/41
55. PASP, br. 5 714/41
56. PASP, br. 8 879/41
57. PASP, br. 12 615/41
58. PASP, br. 15/42
59. PASP, br. 10 289/42
60. *Pismo Ivica Haasa dr. Dani Pavlici od 1. prosinca 1988.*, Privatna arhiva Dane Pavlice
61. *Prilog Građi za historiju NOP Slavonije*, HIS, Slav. Brod, 1965., Tabelarni prikaz, str. 187.
62. *Spomenica o Srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom*, Pakrac, 1930., str. 203.
63. *Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu*. Priredio Petar Požar. Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

Tiskovine

1. *Hrvatski list*, br. 23, 2. listopada 1941.
2. *Hrvatski list*, br. 25, 18. listopada 1941.
3. *Hrvatski narod*, br. 85, 8. svibnja 1941.
4. *Hrvatski narod*, br. 87, 10. svibnja 1941.

5. *Hrvatski narod*, br. 90, 13. svibnja 1941.
6. *Hrvatski narod*, br. 92, 16. svibnja 1941.
7. *Hrvatski narod*, br. 100, 22. svibnja 1941.
8. *Hrvatski narod*, br. 105, 26. svibnja 1941.
9. *Hrvatski narod*, br. 118, 12. lipnja 1941.
10. *Hrvatski narod*, br. 135, 8. srpnja 1941.
11. *Narodne novine*, br. 7, 21. travnja 1941.
12. *Narodne novine*, br. 21, 5. svibnja 1941.
13. *Narodne novine*, br. 71, 25. lipnja 1941.
14. *Narodne novine*, br. 220, 23. studenog 1941.
15. *Nova Hrvatska*, br. 23, 9. travnja 1942.
16. *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 1, 12. listopada 1940.
17. *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 27, 28. ožujka 1941.
18. *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 31, 25. travnja 1941.
19. *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 42, 5. srpnja 1941.
20. *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 46. 2. kolovoza 1941.
21. *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 54, 25. listopada 1941.
22. *Vihor – hrvatska riječ Požeške kotline*, br. 56, 8. studenog 1941.

